यमलामाह—

चिरेण यमलैर्वेगै र्या हिक्का संप्रवर्त्तते ।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्द्दिशेत् ।

क्षुद्रिका लक्षणमाह—

विकृष्टकाले र्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता ।

गम्भीरामाह—

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ।

महाहिक्कामाह—

मर्माण्युत्पीड़यन्तीव सततं या प्रवर्त्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रविकम्पिनी ।

असाध्य लक्षणमाह—

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो
दृष्टिश्चोर्द्ध्वं नाम्यते यस्य नित्यं ।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षीति यश्चातिमात्रं
तौ द्वौ चान्तौ वर्ज्जयेद्धिक्कमानौ ।

अवस्थाविशेषेण सर्वासामसाध्यलक्षणमाह—

अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ।
आसां या समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितं ।

यमिका यथा साध्यासाध्या वास्यात्तदाह—

यमिका च प्रलापात्तिं मोहतृष्णासमन्विता ।
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ।

स्वरभेदाधिकारः

स्वरभेदस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-
संदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हनुःस्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ।

उक्तं षड्विधत्वं विभजते—

वातादिभिः पृथक् सर्वैः मेदसा च क्षयेण च ।

वातज स्वरभेदमाह—

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चाः ।
भिन्नं शनैर्वदति गद्गदभवत् स्वरञ्च ।

पित्तज स्वरभेदमाह—

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चाः ।
याङ्गलेन स च दाहसमन्वितेन ।

कफज स्वरभेदमाह—

ब्रूयात् कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः ।
स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् । (क)

त्रिदोष स्वरभेदमाह—

सर्व्वात्मके भवति सर्व्वविकारसम्पत् ।
तच्चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ।

क्षयकृत स्वरभेदमाह—

धुपेत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्न याच्च ।
वागेष चापि हतवाक् परिवर्ज्जनीयः ।

मेदोज स्वरभेदमाह—

अन्तर्गतं स्वर मलच्यपट स्त्रिरेण
मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगल स्तृषार्त्तः ।

असाध्य लक्षणमाह—

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वापि । चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।
मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ।

अरोचकाधिकारः

अरोचक निदानमाह—

वातादिभिः शोकभयातिलोभ क्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।
अरोचकाःस्युः

(क) प्रवृत्तिः—वातजे स्वरभेदे—"क्षामीरुक्षस्वलः स्वरः । शूकपूर्णभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् । पित्तजे—तालुगलयोः शोषः, वक्तुमसमर्थत्वं, कफजे—लिम्पन्निव कफात् कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।

वातजारोचके आस्यवैरस्यलक्षणमाह—

परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन। (क)

पित्तारोचके आस्यवैरस्यलक्षणमाह—

कटुस्त्रमुष्णं विरसञ्च पूति पित्तेन विद्यात्

कफारोचके आस्यवैरस्यलक्षणमाह—

लवणञ्च वक्त्रं।

माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविवद्धसंबद्धयुतं कफेन।

आगन्त्वरोचके मुखवैरस्यादिकमाह—

अरोचके शोकभयातिलोभ-

क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात्।

स्वाभाविकञ्चास्य मथारुचिश्च

त्रिदोषजारोचके मुखवैरस्यलक्षणमाह—

त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु।

वाताद्यरोचकानां लक्षणमाह—

हृच्छूलपीड़नयुतं पवनेन पित्तात्

तृड्दाहचोषबहुलं सकफप्रसेकं।

श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्या-

द्वैगुण्यमोहजड़ताभि रथापरञ्च।

(क) प्रवृत्तिः—अरोचकशब्देनाव अरोचकभक्तद्वेषाभक्तच्छन्दान्ता। द्वेष-पर्य्यायाः बोद्धव्याः। कैश्चिदेषां परस्परं भेदः क्रियते। तथा च वृद्धभोजः—प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं जलौघं खदते मुहुः। अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेष मतः शृणु। चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनम्। द्वेष मायाति यो जन्तु र्भक्तद्वेष स उच्यते। यस्य नान्ने भवेत् श्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते। कुपितस्य भयार्त्तस्य यस्य भक्तनिरोधजः।

छर्द्यधिकारः

वमनस्य साधारणनिदानमाह—

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोचनादिभिः ।
छर्द्दयः पञ्च विज्ञेया स्तासां लक्षणमुच्यते ।
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ।
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वाया स्तथातिद्रुतमश्नतः ।
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशतोबलात् ।

वमनस्य निरुक्तिमाह—

छादयत्याननं वेगैरहृद्यैरङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ।

वमीनां पूर्व्वरूपमाह—

हृल्लासोद्गाररोधश्च प्रसेको लवण स्तनुः ।
द्वेषाऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणं ।

वातजवमनस्य निदानविशेषमाह—

व्यायामतोच्चौषधशोकरोग- । भयोपवासादतिकर्षितस्य ।
क्रुद्धो महास्रोतसिमातरिश्वा । दोषान् समुत्क्लिश्य तदूर्द्ध्वमस्यन्
आमाशयोद्रेककृतश्च मर्म्म- । प्रपीड़येच्छर्द्दिरुदीरयेच्च ।

वातज वमनस्य लक्षणमाह—

हृत्पार्श्वपीड़ामुखशोषशीर्ष- । नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।

उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं। विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायं।
कृच्छ्रेणचाल्पं महता च वेग-। नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतोह दुःखं।

पित्तज वमनस्य निदानविशेषमाह—

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतै। रामाशये पित्तमुदीर्णवेगम्।
रसायनीभिर्विसृतं प्रपीड्य। मर्म्मोर्द्ध्वमागत्यवमिं करोति।

पित्तज वमनस्य लक्षणमाह—

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्द्ध। ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः।
पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं। धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहं।

कफज वमनस्य निदानविशेषमाह—

स्निग्धातिगुर्व्वामविदाहिभोज्यैः। स्वप्नादिभिश्चैव कपोऽतिवृद्धः।
उरःशिरोमर्म्मरसायनीश्च। सर्व्वाः समावृत्य वमिं करोति।

कफज वमनस्य लक्षणमाह—

तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-। सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः।
स्निग्धं घनं स्वादु कफात् प्रभूतं। सरोमहर्षो ऽल्परुजं वमेत्तु।

विदोषज वमनस्य निदानविशेषमाह—

समश्नतः सर्व्वरसान् प्रसक्तं। मामप्रदोषर्त्तुविपर्य्ययैश्च।
सर्व्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्ना। स्छर्द्दिं त्रिदोषं जनयन्ति दोषाः।

विदोषज वमनस्य लक्षणमाह—

शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-। श्वासप्रमोह-प्रबला प्रसक्तं। (क)
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-। सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात्।

(क) प्रपूर्त्तिः—पित्तजे चारादकनिभं, कफजे च श्लेष्मतन्तुगवाचितं कवणञ्च वमेदिति पठनीयम्।

सर्व्वासां छर्द्दीनामसाध्यलक्षणमाह—

विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः । स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं । दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ।
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं । तृट्श्वासहिक्कार्त्तियुतं प्रसक्तं ।
प्रछर्द्दयेद्दुष्टमिहातिवेगा । त्तयार्द्दितश्चाशु विनाश मेति ।

आगन्तुजां छर्द्दिमाह—

वीभत्सजा दौर्हृदजामजा च । असात्म्यजा च क्रिमिजा च या हि
सा पञ्चमी—

आगन्तुवमने दोषसम्बन्धं दर्शयति—

तान्विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ।

क्रिमिजाया लक्षणमाह—

शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ।

असाध्य लक्षणमाह—

क्षीणस्य या छर्द्दिरतिप्रसक्ता । सोपद्रवा शोणित-पूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां । साध्याञ्चिकित्सेन्निरुपद्रवाञ्च ।

वमनस्योपद्रवमाह—

कासः श्वासोज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्यमेव च ।
हृद्रोगन्तमकश्चैव ज्ञेया स्छर्द्देरुपद्रवाः ।

———

तृष्णाधिकारः

तृष्णाया निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह—

संक्षोभशोकश्रममदापानात् ।
रूक्षाम्लशुष्कोष्णकटूपयोगात् ।
धातुक्षयाल्लङ्घनसूर्य्यतापात् ।
पित्तञ्च वातश्च भृशं प्रवृद्धौ ।
स्रोतांसि संदूषयतः श्वसेतौ ।
यान्यम्बुवाहीनि शरीरिणां हि ।
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु ।
जायेत तृष्णा प्रबला ततस्तु ।

तृष्णापूर्व्वरूपाण्याह—

ताल्वोष्ठकंठास्यविशोषदाहः । सन्तापमोहभ्रमविप्रलापाः ।
पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासां । मुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हि ।

संख्यामाह—

वातात् पित्तात् कफात् तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ।

सामान्यलक्षणमाह—

मुखशोषो जलात्तप्ति रन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वा निष्क्रमणं क्लमः ।
प्रलापश्चित्तविभ्रंश स्तृड्ग्रहोक्ता स्तथामयाः ।
सर्वासामेव तृष्णाना मेतत् सामान्यलक्षणम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वातज तृष्णामाह—

घामास्यता मारुतसंभवायां। तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि।
स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरङ्गिश्च विवृद्धिमेति।

पित्तज तृष्णामाह—

मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा। रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च। पित्तात्मिकायां परिदूयनञ्च।

उष्णाक्रान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम्।
उष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्य्यात् पित्तजैव सा।
या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या।

कफजां सर्व्वजाञ्चाह—

स्निग्धगुर्व्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा।
कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम्।
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः।
शूकैरिवाचितःकण्ठो निद्रा मधुरवक्त्रता।
आध्मानं शिरसोजाड्यं स्तैमित्यच्छर्द्दिरोचकाः।
आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात् सर्वलक्षणा।

क्षतज तृष्णामाह—

क्षतस्य रुक्शोणित-निर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु।
तयाभिभूतस्य निशादिनानि गच्छन्ति दुःखं पिवतोऽपितोयम्।

रसक्षयज तृष्णामाह—

रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा। तयाभिभूतश्च निशादिनेषु।
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति। तां सन्निपातादिति केचिदाहुः।

तस्या लक्षणमाह—

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि। तस्यामशेषेण भिषग्वावस्येत्।

उपसर्गात्मिकां तृष्णामाह—

शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः।
या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता।

तस्या एव लक्षणं कृच्छ्रसाध्यतामाह—

दीनस्वरः प्रत्याम्यन् दीनः संशुष्ककण्ठगलतालुः।
भवति खलु सोपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणो कष्टा।

असाध्य लक्षणमाह—

सर्वास्वतिप्रसक्ता रोगक्लृशानां वमिप्रयुक्तानां।
घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णा मरणाय विज्ञेया।
क्षीणं विचित्तं बधिरं तृषार्त्तं विवर्ज्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मदमूर्च्छासन्न्यासाधिकारः

मदमूर्च्छासन्न्यासानां साधारणनिदानसम्प्राप्तीराह—

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः।
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा।

मोहसामान्यत्वेऽपि मदादीनां विशिष्टत्वमाह—

मदमूर्च्छायसन्न्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु।

मदस्य निदानपूर्व्विकां सन्न्यासमाह—

दुर्बलश्चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते
मनोविक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ।
पित्तमेवं कफश्चैवं मनोविक्षोभयन् नृणां ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ।

वातमद लक्षणमाह—

सक्तानल्पद्रुताभाष श्चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षश्यावारुणाकृतिम् ।

पित्तमद लक्षणमाह—

सक्रोधपरुषाभाषं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात्पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ।

कफमद लक्षणमाह—

स्वल्पसम्बद्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परं ।

सन्निपातमद लक्षणमाह—

सर्व्वान्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

मद्यविषरुधिरजानां मदानां चातुर्विध्यमाह—

यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदा नर्त्तं वातपित्तकफत्रयात् ।

मूर्च्छापूर्व्वरूपमाह—

हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्व्वल्यमेव च ।
सर्वासां पूर्वरूपाणि

मूर्च्छायाः षड्विधत्वमुक्त्वा सर्व्वासु पित्तप्राधान्यं दर्शयति—

वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वे नावतिष्ठते ।

वातमूर्च्छा लक्षणमाह—

नीलम्बा यदि वा कृष्णमाकाशं मथवारुणं ।
पश्यं स्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ।
वेपथुश्चाङ्गमर्द्दश्च प्रपीड़ा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणच्छाया मूर्च्छायां वातसम्भवे ।

पित्तमूर्च्छा लक्षणमाह—

रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदश्च प्रबुध्यते ।
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीतारुणेक्षणः ।
संभिन्नवर्च्चाः पीताभो मूर्च्छायां पित्तसम्भवे ।

कफजमूर्च्छा लक्षणमाह—

मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ।
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छायां कफसम्भवे ।

रक्तज मूर्च्छामाह—

पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ।
द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ।

रक्तज मूर्च्छा लक्षणमाह—

स्तब्धाङ्गदृष्टिस्तृसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ।

विषमद्यजे प्राह—

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ।

मद्यज मूर्च्छा लक्षणमाह—

मद्येन विलपन् शेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ।

विषज मूर्च्छा लक्षणमाह—

वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ।

मूर्च्छादिभ्यः सन्न्यासस्य भेदकं लक्षणमाह—

दोषेषु मदमूर्च्छाद्या हृतवेगेषु देहिनां ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासोनौषधैर्विना ।

सन्न्यास लक्षणमाह—

वाग्देहमनसां चेष्टा माक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ।
स ना संन्यासमन्न्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियां ।

मूर्च्छादीनां भेदमाह—

मूर्च्छा पित्ततमः प्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ।

तन्द्रा लक्षणमाह—

इन्द्रियार्थेष्वसंवित्ति र्गौरवं जृम्भणं क्लमः।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्।

भ्रममाह—

चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्व्वदा।
भ्रमो रोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः।

———

मदात्ययाधिकारः

हृदयस्य ओजःसत्वाद्याश्रयत्वमाह—

रसधात्वादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम्।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थान मुच्यते।

मद्यं कण्ठकारं चेतोविकारं नयतीत्याह—

मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणै रोजसोगुणान्।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम्।

मद्यस्य दशगुणानाह—

लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्मस्रव्यवायाशुगमेव च।
रूक्षं विकासि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम्।

ओजसो दशगुणानाह—

गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहुलं मधुरं स्थिरम्।
प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजोदशगुणं तथा।

मद्यगुणैरोजोगुणविघातं दर्शयति—

गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यमोष्णत्वादम्लस्वभावतः।
माधुर्य्यं मार्द्दवं तैक्ष्णात् प्रसादश्चाशुभावनात्।

रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
विकासिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यात् सान्द्रतां तथा ।
सौक्ष्म्यात् मद्यं विहन्त्येव मोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्त्वं तदाश्रयञ्चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ।

मदात्ययानां विदोषजत्वमाह—

वातात् पित्तात् कफात् सर्व्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः ।
सर्व्वेऽपि सर्व्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ।

मदात्ययसामान्यलक्षणमाह—

सामान्यलक्षणं तेषां प्रसेको हृदयव्यथा ।
विड्भेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः ।
शिरःपार्श्वास्थिहृत्कम्पो मर्म्मभेदस्त्रिकग्रहः ।
उरोविबन्धस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ।
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।
प्रलापश्छर्द्दिरुत्क्लेशो भ्रमोदुःस्वप्नदर्शनम् ।

वातप्रायस्य मदात्ययस्य निदानसम्प्राप्तिमाह—

स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्म्मभिर्योऽतिकर्षितः ।
रूक्षाल्पप्रमिताशी वा यः पिबत्यतिमात्रया ।
रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां विहत्य च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ।

तस्य लक्षणमाह—

हिक्काकासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।
विदग्धबहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ।

पित्तप्रायस्य निदानमाह—

तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं वा योऽतिमात्रं निषेवते।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रियः।
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः।

तस्य लक्षणमाह—

तृष्णादाहज्वरस्वेदमूर्च्छातीसारविभ्रमैः।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्।

तस्य साध्यत्वासाध्यत्वमाह—

स तु वातोल्बणस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा।

कफप्रायस्य निदानसंप्राप्ती आह—

तरुणं मधुरप्रायं गौड़ं पैष्टिक मेव वा।
मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः।
मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति।

तस्य लक्षणमाह—

हृद्ग्रहरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययं।

त्रिदोषजस्य लक्षणमाह—

शरीरदुःखं बलवत् सम्मोहो हृदयव्यथा।
अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः।
शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां विदुग्रत्तुल्या च वेदना।
जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः।

उरोविबन्धः कासश्च हिक्काश्वासः प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ।
छर्द्यतीसारमुत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः ।

परमदस्य लक्षणमाह—

श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च ।
विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।
लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ।

पानाजीर्णलक्षणमाह—

आध्मानमुग्र मथचोद्गिरणं विदाहः
पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि ।

पानविभ्रमलक्षणमाह—

हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूमा ।
मूर्च्छाविमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः ।
द्वेषः सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ।

ध्वंसकविक्षेपयो र्निदानमाह—

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसको विक्षेपश्चैव रोगस्तस्योपजायते ।

ध्वंसकलक्षणमाह—

श्लेष्मप्रकोपः कण्ठास्य शोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्द्रा निद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ।

विक्षेपलक्षणमाह—

हृत्कण्ठरोगः सम्मोहस्छर्द्दिरङ्गरुजा ज्वरः।
तृष्णा कास शिरःशूल मेतद्विक्षेपलक्षणम्।

अवस्थावशादेतयोः कष्टसाध्यत्वमाह—

व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ मतौ।

असाध्यलक्षणमाह—

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं
तैलप्रभास्यमपि पानहतं त्यजेत्।
जिह्वौष्ठदन्तमसितन्त्वथवापि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा।
हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मद्यदोषमाह—

मद्ये मोहोभयं शोकः क्रोधोमृत्युश्च संश्रिताः।
सोन्मादं मदमूर्च्छाद्याः सापस्मारापतानकाः।
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्व्वमसाधुवत्।
इत्येव मद्यदोषज्ञा मद्यं गर्हन्ति यत्नतः।

युक्तिहीनपानस्यैव दोषत्वमाह—

सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्ज्जनम्।

पानयुक्तिमाह—

अन्नपानवयोव्याधिबलकालत्रिकानि षट्
त्रीन्दोषां स्त्रिविधं सत्यं ज्ञात्वा मद्यं पिबेत् सदा।

तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते ।
यथायुक्त्या पिबन् मद्यं मद्यदोषै र्न युज्यते ।

युक्तियुक्तस्य मद्यस्य गुणमाह—

प्रीणनं बृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ।
स्वापनं नष्टनिद्रानां स्वरवर्णप्रसादनम् ।

मद्यवर्ज्जनस्य महत् फलमाह—

निवृत्तः सर्व्वमद्येभ्यो नरो यः स्याज्जितेन्द्रियः ।
शारीरमानसै र्धीमान् विकारै र्न स युज्यते ।

———

दाहाधिकारः

मद्यजं दाहमाह—

त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजं ।

रक्तजमाह—

कृत्स्नदेहानुगं रक्तं मुद्रिक्तं दहति ध्रुवं ।
स उष्यते तृष्यते वा ताम्राभस्ताम्रलोचनः ।
लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्य्यते ।
पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिःस्मृतः ।

तृष्णानिरोधजं दाहमाह—

तृष्णानिरोधादव्याप्तौ क्षीणे तेजः समुद्धतं ।
सवाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ।
संशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रक्तपूर्णकोष्ठस्य दाहमाह—

असृजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात् स्वदुस्तरः ।

धातुक्षयजं दाहमाह—

धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छाक्लमर्दितः ।
क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीड़ितः ।

क्षतजं दाहमाह—

क्षतजोऽनश्नतश्चाङ्गं शोचतश्चाप्यनेकधा ।
तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णादाहप्रलापवान् ।

मर्माभिघातजं दाहमाह—

मर्म्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमोमतः ।

असाध्यलक्षणमाह—

सर्व्वे एव च वज्ज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः

———

उन्मादभूतोन्मादाधिकारः

उन्मादनिरुक्तिमाह—

मदयन्त्युग्रता दोषा यस्मादुन्मार्गमागताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः ।

तस्य भेदमाह—

एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविधो मतः ।
विषाद्भवपि षष्ठश्च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सामान्यहेतुमाह—

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानां ।
उन्मादहेतु र्भयहर्षपूर्व्वौ मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ।

संप्राप्तिमाह—

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ।

पूर्वरूपमाह—

मोहोद्वेगौ स्वनः श्रोत्र गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम् ।
वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्चंक्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैव मुन्मादं सोऽधिगच्छति ।

सामान्यरूपमाह—

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्य्याकुला दृष्टि रधीरता च ।
अवध्ववाक्त्वं हृदयञ्च शून्य सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गं । (क)

वातजस्य विशेषहेतुमाह—

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु- । क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य । बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहन्ति शीघ्रं ।

तस्य लक्षणमाह—

तत्र वातात् कृशाङ्गता ।
अस्थाने रोदनाक्रोश-हसित-स्मित-नर्त्तनम् ।
गीतवादित्र वागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ।

(क) प्रपूर्त्तिः—दैहदुःखसुखमष्टौ भष्टसारथिवद्रथः । भ्रमत्यचिन्तितारम्भः ।

असाम्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात् फेनागमोऽजस्रं मटनं बहुभाषिता ।
अलङ्कारोऽनलङ्कारे रयानैर्गमनोद्यमः ।
गृहिरभ्यवहार्य्येषु तल्लाभेवावमानता ।
उत्पिण्डितारुणाक्षित्वं जीर्णे चान्नेगदोद्भवः ।

पित्तजस्य हेतुमाह—

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीते । भौज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगं ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य । हृदि स्थितं पूर्व्ववदाशु कु

तस्य लक्षणमाह—

अमर्षसंरम्भविनम्नभावाः । सन्तर्ज्जनातिद्रवणोष्णरोषाः ।
प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः । पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गं (क)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कफजस्य हेतुमाह—

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य । सोष्मा कफो मर्म्मणि संप्रदुष्टः ।
बुद्धिं स्मृतिञ्चाप्युपहत्य चित्तं । प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ।

तस्य लक्षणमाह—

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च ।
नारीविविक्त-प्रियता च निद्रा
कृद्दिश्च लाला च वलश्च भुङ्क्ते
नखादिशौक्लश्च कफात्मके स्यात् । (ख)

(क) प्रपूर्त्तिः—"असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम्" ।

(ख) प्रपूर्त्तिः—वैभत्सं, शौचविद्वेषः, आनने श्वयथुः, उन्मादो बलवान् रावौ ।

सन्निपातस्य हेतुरूपसाध्यत्वासाध्यत्वान्याह—

सर्व्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि ।
रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
सम्पूर्णलक्षणमसाध्य मुदाहरन्ति ।
सर्व्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम् ।

मानसदुःखजस्य हेतुसंप्राप्ति आह—

चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभि स्तथान्यै
र्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा ।
गाढ़ं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो
र्जायेत चोत्कटतमो मनसो विकारः ।

तस्य लक्षणमाह—

चित्रं व्रतीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढ़ः ।

विषजमाह—

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः ।
श्यावाननो विशकृतेऽथ भवेद्विसंज्ञः ।

असाध्यलक्षणमाह—

अवाङ्मो वाप्युदङ्मो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
जागरूको ह्यसन्देह मुन्मादेन विनश्यति ।

भूतोत्थमुन्मादमाह—

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो ।
ज्ञानादिविज्ञानबलादिभि यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य ।
भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तं ।

देव जुष्टमाह—

सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रि रवितथसंस्कृतप्रभाषी ।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ।
ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ।

देवशत्रु जुष्टमाह—

संखेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
सन्तुष्टो न भवति चान्नपानजातै-
र्दुष्टात्मा भवति सदेवशत्रुजुष्टः ।

गन्धर्वग्रह जुष्टमाह—

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ।

यक्षग्रह जुष्टमाह—

ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरो द्रुतगति रल्पवाक् सहिष्णुः ।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
यो यक्षग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ।

पितृग्रहाभि जुष्टमाह—

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।
मांसेप्सुस्तिलगुड़पायसाभिकाम
स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ।

भुजङ्ग जुष्टमाह—

यस्तर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्कन्यौ विलिहति जिह्वया तथैव ।
क्रोधालुर्गुड़मधुदुग्धपायसेप्सु
र्ज्ञातव्यो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ।

राक्षस जुष्टमाह—

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु
र्निर्लज्जो भृश मतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी
शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ।

पिशाच जुष्टमाह—

उद्वस्तः क्लथपरुषोऽचिरप्रलापी
दुर्गन्धो भृशमशुचि स्तथातिलोलः ।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ।

असाध्य लक्षणमाह—

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनलेही
निद्रालः पतति कम्पते च यो हि ।

यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्
संसृष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः ।

देवादीनां ग्रहणकालमाह—

देवग्रहाः पौर्णमास्या मसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्व्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ।
पितृग्राः कृष्णचतुर्द्दश्यां हिंस्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि रात्रौ पैशाचाश्चतुर्द्दश्यां विशन्ति हि ।

प्रविविक्षवो ग्रहा कथं न दृश्यन्त इत्याह—

दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्कराचिंश्च यथा देहश्च देहधृक् ।
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अपस्माराधिकारः

अपस्मारस्य निरुक्तिमाह—

स्मृति भूतार्थविज्ञान मपश्च परिवर्ज्जने ।
अपस्मार इति प्रोक्त स्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ।

अपस्मारोत्पत्तिकारणस्य चित्ताभिघातस्य हेतूमाह

मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्म्मणा मभिसेवनात् ।
विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः ।
वेगनिग्रहशीलाना मसिताशुचिभोजिनाम् ।
रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजःस्खलां

तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् ।
चेतस्यभिहते पुंसा मपस्मारोऽभिजायते ।

पूर्वरूपमाह—

हृत्कम्पः शून्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढ़ता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ।

अपस्मारसामान्यरूपमाह—

संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः ।
रजस्तमःपरीतेषु मूढ़ो भ्रान्तेन चेतसा
विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्वभ्रु विलोचनः ।
दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ
अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः ।
सोऽपस्मार इति प्रोक्तः

संख्यामाह—

स च दृष्टश्चतुर्विधः ।
वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थः सन्निपाततः ।

वातज लक्षणमाह—

कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ।

पित्तज लक्षणमाह—

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शकः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्त-लोकदर्शी च पैत्तिकः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्लेष्मज लक्षणमाह—

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ।

वातादयपस्मारेषु प्रत्येकमेकैक लक्षणमाह—

हृदि तोदस्तृड्तृक्लेदस्त्रिष्वप्येतेषु संख्यया ।

वातादयपस्माराणां साधारण लक्षणमाह—

प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह ।

त्रिदोषज लक्षणमाह—

सर्व्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेय स्त्रिदोषजः ।

असाध्य लक्षणमाह—

अपस्मारः स चासाध्यः यः क्षीणस्त्रानवश्च यः ।
प्रस्फुरन्तं सुवहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवं ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाण मपस्मारो विनाशयेत् ।

स्वमतेनापस्मारस्य दोषज्ञे यत्वं प्रदर्श्य परमतेनागन्तुकत्वमाह—

अनिमित्तागमाद् व्याधे र्गमनादकृतेऽपि च ।
आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् ।

परमतनिराकरणाय स्वमतमाह—

क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वात्तथैव च ।
आगमाद् वैश्वरूपाच्च स तु निर्व्वर्ण्यते बुधैः ।

कारणसद्भावाद् कथमपस्मारः सन्तत नस्यादित्यशङ्काह—

देवे वर्षत्यपि भूमौ यथा वीजानि कानिचित् ।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एतदेव स्पष्टीकुर्व्वन्नाह—

स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्द्धितः ।
दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्निसर्गतः ।

अपस्मारो दोषजो न तु भूतावेशज इति सिद्धान्तमाह—

अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषज एव तु ।

वातव्याध्यधिकारः

सामान्य हेतुमाह—

रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषास्रक्स्रावणादपि ।
लङ्घन-प्लवनात्यध्व-व्यायामादिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ।
वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् ।
मर्म्मावाधाद्गजोष्ट्राश्व शीघ्रयानापतंसनात् ।

धातुक्षयाद्वातकोपमाह—

धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ।
चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तानेव पूरयन् ।

मार्गावरणेन वातप्रकोपमाह—

तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्यवाऽऽवरणं बली ।
करोति विविधान् व्याधीन् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ।

पूर्व्वरूपमाह—

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतं ।
आत्मरूपन्तु यद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

कुपितोऽनिलो यत् करोति तदाह—

सङ्कोचः पर्व्वणां स्तम्भोभङ्गोऽस्थ्नां पर्व्वणामपि ।
रोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ।
खञ्जपाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ।
गर्भशुक्ररजोनाशः स्यन्दनं गात्रसुप्तता ।
शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनं ।
भेदस्तोदोऽर्त्तिराक्षेपो मुहुश्चायास ऐव च ।
एवं विधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।
हेतुस्थानविशेषाश्च भवेद्रोगविशेषकृत् ।

स एवाशयाङ्गधातुविशेषान् प्राप्य यत् करोति तदाह—

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्च्चसोः ।
ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्व शूलञ्च मारुते ।

सर्व्वाङ्गाश्रितस्य वायोर्लक्षणमाह—

सर्व्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरण-भञ्जनं ।
वेदनाभिः परीतश्च स्फुटन्तोवास्य सन्धयः ।

गुदस्थितस्य लक्षणमाह—

ग्रहोविण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्करा: ।
जङ्घोरुत्रिकपात्पृष्ठ-रोगशोषौ गुदे स्थिते ।

आमाशयस्थितस्य लक्षणमाह—

रुक् पार्श्वोदरहृन्नाभि स्तृष्णोद्गारविसूचिकाः ।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशये स्थिते ।

Indira Gandhi National

पक्वाशयस्थितस्य लक्षणमाह—

पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च।
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनां।

इन्द्रियाधिष्ठितस्य लक्षणमाह—

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्य्याद्दुष्टसमीरणः।

त्वग्गतस्य लक्षणमाह—

त्वग्रुक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते।
आतन्यते सरागा च पर्व्वरुक् त्वग्गतेऽनिले।

रक्तगतस्य लक्षणमाह—

रुजास्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशतारुचिः।
गात्रे चारूंसि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले।

मांसमेदोगतस्य लक्षणमाह—

गुर्व्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा।
सरुक् श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले।

शुक्रगतस्य लक्षणमाह—

क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः।

शिरागतस्य लक्षणमाह—

शरीरं मन्दरुक्शोफं शुष्यति स्यन्दतेऽपि वा।
सुप्तास्तन्व्यो महत्यो वा शिरा वाते शिरागते।

स्नायुगतस्य लक्षणमाह—

सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्य्यात् स्नायुगतोऽनिलः।

सन्धिगतस्य लक्षणमाह—

वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोफः सन्धिगतेऽनिले ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरप्रवृत्तिः सवेदना ।

आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमाह—

यदा तु धमनीः सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
तदाक्षिपत्याशुमुहुर्मुहुर्देहं मुहुस्वरः ।
मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः ।*

आक्षेपकस्यैवास्याविशेषापतन्त्रकापतानकावाह—

क्रुद्धःस्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्द्धं प्रपद्यते ।
पीड़यन् हृदयं गत्वा शिरः शङ्खौ च पीड़यन् ।
धनुर्व्वन्नमयेन्नात्वाख्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा ।
स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ।
कपोतइव कूजेच्च निःसंज्ञः सोपतन्त्रकः ।
दृष्टिंसंस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकं ।†

दण्डापतानकमाह—

कफान्वितो भृशं वायु स्तास्वेव यदि तिष्ठति ।
दण्डवत् स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः ।

---

* आक्षेपकश्चतुर्द्धा—अपतानकः, संसृष्टाक्षेपकः, केवलाक्षेपकः, अभिघातजश्च ।

† अपतानकस्त्रिधा—दण्डापतानकः, अन्तरायामी बहिरायामश्च ।

अन्तरायामबहिरायामयोः साधारणरूपमाह—

धनुस्तुल्यं नमेद् यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः ।

धनुस्तम्भसंज्ञकमन्तरायाममाह—

अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः ।
स्नायुप्रतान मनिलो यदाक्षिपति वेगवान् ।
तदास्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥
अन्तर्धनुरिवाङ्गञ्च वेगैस्तम्भञ्च नेत्रयोः ।
करोति जृम्भां दशनं दशनानां कफोद्गमम् ।
पार्श्वयोर्वेदनां बाक्य-हनु-पृष्ठ-शिरोग्रहम् ।
धनुस्तम्भं विजानीयादन्तरायामसंज्ञितम् ।

धनुस्तम्भसंज्ञकं बाह्यायाममाह—

बाह्यस्नायु-प्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ।
देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चावमृद्यते ।
दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ।
बाह्यायामं धनुस्तम्भं वक्षःकट्यूरुभञ्जनम् ।
तमसाध्यं बुधाः प्राहुः —

व्रणायाममाह—

व्रणं मर्म्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।
व्यायच्छन्ति तनुं दोषा सर्व्वामापदमस्तकम् ।
तृष्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्ज्जितः ।

संसृष्टाक्षेपक-केवलाक्षेपकावाह—

कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
कुर्य्यादाक्षेपकं त्वन्यं

अभिघातजमाक्षेपकमाह—

चतुर्थमभिघातजं ।

अपतानकाख्यस्याक्षेपकस्यसाध्यत्वमाह—

गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ।
अभिघातनिमित्तश्च न सिद्ध्यत्यपतानकः ।

एकाङ्गवातव्याधिमाह—

गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः शिरा स्नायु विशोष्य च ।
पक्षमन्यतमं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ।
कृत्स्नार्द्धं कायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।

सर्व्वाङ्गाश्रितमाह—

सर्व्वाङ्गरोगस्तद्वच्च सर्व्वकायाश्रितेऽनिले ।

दोषान्तरसंसृष्टस्य वायोर्विशेषलक्षणमाह—

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।
शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ।

पक्षवधस्य साध्यत्वकष्टसाध्यत्वादिकमाह—

शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकं ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चर्द्दितमाह—

शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात्।
उच्चास-वक्त्र चवथु स्वर-कार्म्मुककर्षणात्।
विषमादुपघानाच्च कठिनानाञ्च चर्व्वणात्।
वायुर्विष्वङ्स्तैस्तैश्च वातलैरुर्द्ध मास्थितः।
गर्भिनी-सूतिका-बाल-वृद्ध-क्षीणेष्वसृक्क्षये।
वक्रीकरोति वक्त्रार्द्ध मुक्तं हसितमौच्चितम्।
ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्सङ्गः स्तब्धनेत्रता।
दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः।
गन्धाघ्राणं स्मृते र्मोह स्त्रासः सुप्तस्य जायते।
निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम्।
जत्रोरुर्द्ध रुजा तीव्रा शरीरार्द्धऽधरेपिवा।
तमाहुरर्द्दितं केचिदेकायाम मथापरे।

तस्यैवासाध्यत्वमाह—

क्षीणस्या निमिषाक्षस्य प्रसक्ताऽव्यक्तभाषिणः।
न सिध्यत्यर्द्दितं गाढ़ं त्रिवर्षं वेपनस्य च॥

आक्षेपकादीनामर्द्दितान्तानां वेगित्वमाह—

गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्व्वेस्वाक्षेपकादिषु।

हनुग्रहमाह—

जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वानिलो हनू।

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यतां ।
हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्व्वणभाषणं ।

मन्यास्तम्भमाह—

दिवास्वप्नासनस्थानविवृतोर्द्धनिरीक्षणैः ।
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ।

जिह्वास्तम्भमाह—

वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ।

शिरोग्रहमाह—

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्य्यान्मूर्द्धधराः शिराः ।
रुक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः ।

गृध्रसीमाह—

स्फिक्पूर्व्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घा पदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।
वातात्

वातकफारब्धगृध्रसीलक्षणमाह—

वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ।

विश्वचीमाह—

तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वची चेति सोच्यते ।

क्रोष्टुकशीर्षमाह—

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ।
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

खञ्जमाह—

वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद् यदा।
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तु पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयो र्वधात्।

कलायखञ्जमाह—

प्रक्रामन् वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति।
कलायखञ्जं तं विद्यात् मुक्तसन्धिप्रबन्धनं।

वातकण्टकमाह—

रुक्पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा।
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकं।

पाददाहमाह—

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक सहितोऽनिलः।
विशेषतश्चंक्रमतः पाददाहं तमादिशेत्।

पादहर्षमाह—

हृष्येते चरणौ यस्य भवेताञ्चापि सुप्तके।
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपतः।

अवबाहुकमाह—

अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनं।
शिराश्चाकुञ्चयन् तत्रस्थो जनयेदवबाहुकं।

मूकमिन्मिनादिकमाह—

आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्।

वाधिर्य्यमाह—

यदा शब्दवहं स्रोतोवायुरावृत्य तिष्ठति ।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि वाधिर्य्यं तेन जायते ।

कर्णशूलमाह—

हनुशङ्खशिरोग्रीवं यस्य भिन्द्न्निवानिलः ।
कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते ।

तूनीमाह—

अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तुनी नाम नामतः ।

प्रतितूनीमाह—

गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता ।
वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितुनीति सोच्यते ।

आध्मानमाह—

आटोपमत्युग्ररुज माध्मातमुदरं भृशं ।
आध्मानमिति तं विद्याद्घोरं वातनिरोधजं ।

प्रत्याध्मानमाह—

विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितं ।
प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलं ।

वाताष्ठीलामाह—

नाभेरधस्तात् संजातः सञ्चारी यदि वा चलः ।
अष्ठीलावद् घनग्रन्थि रूर्द्धमायत उन्नतः ।
वाताष्ठीलां विजानीयाद् वहिर्मार्गावरोधिनीं ।

Indira Gandhi National

प्रत्यष्ठीलामाह—

एतामेव रुजोपेतां वातविण्मूत्ररोधिनीं।
प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तीर्य्यगुत्थितां।

वेपथुमाह—

सर्व्वाङ्गकम्पः शिरसो वायु र्वेपथुसंज्ञकः।

खल्लीमाह—

खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी।

वायोरावरणभेदमाह—

वायोरावरणं वाऽतो बहुभेदं प्रवक्ष्यते।

पित्तावृतस्य लिङ्गमाह—

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमः क्लमः।
कटूम्ललवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता।

कफावृतस्य लिङ्गमाह—

शीतगौरवशूलानि कट्वाद्युवशयो ऽधिकम्।
लङ्घनायासरुक्षोष्णकामिता च कफावृते।

रक्तावृतस्य लिङ्गमाह—

रक्तावृते सदाहार्त्तिस्त्वङ्मांसान्तरजो भृशम्।
भवेत् सरागः स्वयथु र्जायन्ते मण्डलानि च।
कठिनाश्च विवर्णाश्च पिड़काः श्वयथु स्तथा।

मांसावृतस्य लिङ्गमाह—

हर्षः पिपीलिकानाञ्च संचार इव मांसगे।

मेदसावृतस्य लिङ्गमाह—

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ।
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसावृतः ।

अस्थ्यावृतस्य लिङ्गमाह—

स्पर्शमस्थ्यावृते तूष्णं पीड़नञ्चाभिनन्दति ।
संभज्यते खिद्यति च सूचीभिरिव तुद्यते ।

मज्जावृतस्यलिङ्गमाह—

मज्जावृते विनामः स्यात् जृम्भणं परिवेष्टनम् ।
शूलन्तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावृतस्य लिङ्गमाह—

शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वञ्च शुक्रगे ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अन्नावृतस्य लिङ्गमाह—

भुक्ते कुक्षौ च रुक् जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।

वर्चसावृतस्य लिङ्गमाह—

वर्चसोऽति विबन्धोऽधः खे स्थाने परिकृन्तति ।
व्रजतस्तु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ।
चिरात् पीड़ितमन्त्रेन दुःखं शुष्कं शकृत् सृजेत् ।
श्रोणीवङ्क्षणपृष्ठेषु रुग्विलोमश्च मारुतः ।
अस्वस्थं हृदयञ्चैव वर्चसा त्वावृतेऽनिले ।

पित्तकफावृतस्य प्राणवायोर्लिङ्गमाह—

प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ।
दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफावृते ।

पित्तकफावृतस्योदानवायोर्लक्षणमाह—

उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः।
रजोऽतिवृद्धि स्तापश्च योनिमोहनपायुषु।
अस्वेदहर्षौ मन्दोऽग्निः शीतता च कफावृते।

पित्तकफावृतस्य समानवायोर्लक्षणमाह—

स्वेददाहौष्णमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंवृते।
कफेन सङ्गे विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते।

पित्तकफावृतस्यापानवायोर्लक्षणमाह—

अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता।
अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफावृते।

पित्तकफावृतस्य व्यानवायोर्लक्षणमाह—

व्याने पित्तावृते दाहो गात्र विक्षेपणं क्लमः।
स्तम्भनो दण्डकश्चापि शूल शोथौ कफावृते।

वायूनामन्योन्यावरणप्रकारं लक्षणञ्चाह—

मारुतानां हि पञ्चाना मन्योन्यावरणे शृणु।
लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं मयानघ।
प्राणोवृणोत्यपानादीन् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च।
उदानाद्या स्तथान्योन्यम् सर्वं एव यथाक्रमम्।
विंशतिर्वरणान्युताग्युल्वणानां परस्परम्।
मारुतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत्।
सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिवलक्षयम्।

Indira Gandhi National

आवृतवातजनितानां रोगानां दुःसाध्यत्वमाह—

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ।
प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयु र्वाऽनुपक्रमाः ।

उपद्रवमाह—

हृद्रोगो विद्रधिः प्लीहा गुल्मातीसार एव च ।
भवन्त्युपद्रवास्तेषा मावृतानामुपेक्षणात् ।

हनुस्तम्भादीनामसाध्यत्वादिकमाह—

हनुस्तम्भार्दिताक्षेपपक्षाघातापतानकाः ।
कालेन महताप्यानां यत्नात् सिध्यन्ति वा ना वा ।
नरान् वलवत स्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ।
वीसर्पदाहरुक्सङ्ग-मूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ।
क्षीणमांसवलं वाता घ्नन्ति पक्षवधादयः ।
शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्मान-निपीड़ितं ।
रुजार्त्तिमन्तञ्च नरं वातव्याधि र्विनाशयेत् ।

वातादीनां दुर्विज्ञेयत्वमाह—

लोके वायुर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ।
क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणं भिषक् ।
विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्म्मसु ।

प्रकृतिस्थितानां वायूनां लिङ्गं कार्य्यञ्चाह—

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।
वायुःस्यात् सोऽधिकं जीवेद्वातरोगः समाःशतम् ।

———

वातरक्ताधिकारः

निदानमाह—

विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम् ।
प्रायेण सुकुमाराणा मचंक्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ।
कषायकटुतिक्ताल्परुक्षाहारादभोजनात्
हयोष्ट्रयानयानाम्वुक्रीडाप्लवनलङ्घनात् ।
उष्णे चात्यध्वगमनाद्वायवाद्वेगनिग्रहात् ।

संप्राप्तिमाह—

वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ।
क्रुद्ध स्तद्दूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ।

तस्याश्रयं दर्शयति—

तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः पर्व्वसन्धयः ।
कृत्वाऽऽदौ हस्तपादे तु मूलं देहे विधावति ।

पूर्वरूपमाह—

खेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्वर्गाद्गत्वं चतेऽतिरुक् ।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पीड़कोद्गमः ।
जानुजंघोरुकट्यंस-हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ।

कण्डुःसन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्व्वलक्षणं ।

अस्य द्वैविध्यमाह—

उत्तानमथगम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम् ।

उत्तानस्य लक्षणमाह—

कण्डु-दाह-रुगायास-तोद-स्फुरण-कुञ्चनै ।
रन्विता श्यावरक्ता त्वग्वाह्ये ताम्रा तथेष्यते ।

गम्भीरस्य लक्षणमाह—

गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिणोऽन्तर्भृशार्त्तिमान् ।
श्यावस्ताम्रोऽथवा दाह-तोद-स्फुरण-पाकवान् ।
रुम्बिदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ।
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्व्वंश्च वेगवान् ।
करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्व्वतश्चरन् ।

उभयाश्रितस्य लक्षणमाह—

सर्व्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृगुभयाश्रम् ।

वातसंसृष्टस्य लक्षणमाह—

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरण-भञ्जनं ।
शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्व-श्यावता-वृद्धिहानयः ।
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भ-वेपथु-सुप्तयः ।

रक्तेशोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
स्निग्धरुक्षैः शमं नेति कण्डूक्लेदसमन्वितः ।

पित्तसंसृष्टस्य लक्षणमाह—

पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा ।
स्पर्शासहत्वं रुग्रागः शोथः पाको भृशोष्मता ।

कफसंसृष्टस्य लक्षणमाह—

कफेस्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वं सर्व्वलिङ्गञ्च सङ्करात् ।

असाध्यलक्षणमाह—

आजानु स्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतञ्च यत् ।
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ।
वातरक्तमसाध्यं स्याद् याप्यं सम्वत्सरोत्थितं ।

उपद्रवमाह—

अक्षप्रारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छातिमदरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः ।
हिक्कापाङ्गुल्यविसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।
अङ्गलीवक्रतास्फोटदाहमर्म्मग्रहार्व्बुदाः ।
एतैरुपद्रवैर्व्वर्ज्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।

याप्यत्वादिकमाह—

अकृतस्रोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवं ।
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजं ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद् यस्य च स्युरुपद्रवाः ।

———

ऊरुस्तम्भाधिकारः

निदानसंप्राप्तिलक्षणान्याह—

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धै र्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथायाससङ्गोभस्वप्नजागरैः ।
सश्लेष्मभिदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितं ।
अभिभूयेतरं दोष मुरुचेत् प्रतिपद्यते ।
सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्थ्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
तदा स्तभ्नाति तेनोरु स्तब्धौ शीताबचेतनौ ।
परकीयाविव गुरू स्याता मतिभृशव्यथौ ।
धमानाङ्गमर्द स्तैमित्य-तन्द्रा-कृद्यरुचिज्वरैः ।
संयुक्तौ पादसदन-कृच्छ्रोद्वरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहु राढ्यवातमथापरे ।

पूर्व्वरूपमाह—

प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दि र्जङ्घोर्व्वोः सदनं तथा ।

मोहप्रयुक्तस्नेहजनितमनुपशयं विहणोति—

वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्वरणं तथा ।
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शूलचादाहवेदने ।
पादश्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

संस्थाने पीड़ने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यनेयौ हि संभग्नावूरुपादौ च मन्यते ।
यदा दाहार्त्तितोदार्त्तौ वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदाहन्यात् साधयेदन्यथा नवं ।

———

आमवाताधिकारः

निदानसंप्राप्तिलक्षणान्याह—

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतोह्यन्नं व्यायामं कुर्व्वतस्तथा ।
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ।
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ।
जनयत्याशु दौर्ब्बल्यं गौरवं हृदयस्य च ।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽति दारुणः ।
युगपत् कुपितावन्त स्त्रिकसन्धि प्रवेशकौ ।
स्तब्धं वा कुरुतो गात्र मामवातः स उच्यते ।

सामान्यलक्षणमाह—

अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा चालस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूनताङ्गानामामवातस्य लक्षणं ।

अतिवृद्धस्य रूपमाह—

स कष्टः सर्व्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ।
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशोरुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ।

दोषभेदेन विशेषलक्षणान्याह—

पित्तात् सदाहरागञ्च सशूलं पवनानुगं ।
स्तिमितं गुरुकण्डूञ्च कफदुष्टं तमादिशेत् ।

उपद्रवमाह—

जनयेत् सोऽग्निदौर्व्वल्यं प्रसेकारुचिगौरवं ।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहञ्च बहुमूत्रतां ।
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निन्द्रा-विपर्य्ययं ।
तट्कर्द्दिभ्रममूर्च्छाञ्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धतां ।
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ।

साध्ययाप्यत्वादिलक्षणमाह—

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्व्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ।

Indira Gandhi National

शूलाधिकारः

प्रागुत्पत्तिमाह—

अनङ्गनाशाय हरस्त्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजस्य ।
तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयार्द्दितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ।
स विष्णुहुङ्कार विमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः ।
स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदुषयत्यस्य हि पूर्व्वसृष्टिः ।

संख्यामाह—

दोषैः पृथक् समस्तामहन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्व्वेषु वायुप्राधान्यमाह—

सर्व्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ।

वातशूलनिदानमाह—

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।
कलायमुद्गाढ़किकोरदूषा-दत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ।
कषायतिक्तातिविरूढ़जान्नविरूद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् ।
विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधात् शोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् ।

तस्य स्थानमाह—

वायुः प्रवृद्धोजनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ।

वृद्धागमनयोः कालमाह—

जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढ़ं ।

लक्षणमाह—

सुदुर्सुदुश्चोपशमप्रकोपौ विड्-वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ।

तस्योपशयमाह—

संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ।

पित्तशूलनिदानमाह—

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैल-निष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः ।
कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ।
आभ्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलं ।

स्थानं लक्षणञ्चाह—

तृण्मोहदाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमचोषयुक्तं ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वृद्ध्यागमनयोः कालमाह—

मध्यन्दिने कुप्यति चार्द्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च ।

तस्योपशयमाह—

शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ।

कफशूलमाह—

अनूपवारिजकिलाटपयोविकारै
र्मांसेक्षुपिष्टकशरातिलशष्कुलीभिः ।
रन्ध्रैर्वलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलं ।

लक्षणमाह—

हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकै
रामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।

वृद्ध्यागमनयोः कालमाह—

भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं
सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च ।

त्रिदोषजशूलमाह—

सर्व्वेषु दोषेषु च सर्व्वलिङ्गं विद्याद्भिषक्सर्व्वभवं हि शूलं ।

दोषभेदेनासाध्यत्वमाह—

सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्ज्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
सर्व्वदोषोत्थितो घोर स्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः ।

आमशूलमाह—

आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः ।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ।

दोषभेदेन स्थानान्याह—

वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्यां ।
हृत्पार्श्व-कुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्व्वेषु देशेषु च सन्निपातं ।
वस्तिहृत्पार्श्वपृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः ।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूलः कफपैत्तिकः ।
दाहज्वरकरो घोरोविज्ञेयो वातपैत्तिकः ।

Indira Gandhi National

परिणामशूलमाह—

स्वैर्निदानैः प्रकुपितोवायुः सन्निहितस्तदा।
कफपित्ते समाश्रित्य शूलकारी भवेद्बली।
भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजं।
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते।

वातजपरिणामशूलमाह—

आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः।
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक्।

पित्तजपरिणामशूलमाह—

तृष्णादाहारतिस्वेदं कट्वम्ललवणोत्तरं।
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कफजपरिणामशूलमाह—

कृद्दि-हृल्लास-संमोहं स्वल्परुग् दीर्घसन्तति।
कटुतिक्तोपशान्तञ्च तच्च ज्ञेयं कफात्मकं।

द्विदोषजमाह—

संसृष्टलक्षणं तेषां द्विदोषं परिकल्पयेत्।

असाध्यलक्षणमाह—

त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमांसबलानलं।
वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः।
भ्रमोऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च।
उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलेषु नास्ति सः।

अन्नद्रवाख्यं शूलमाह—

जीर्णे जीर्य्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेन भोजनाभोजनेन च ।
न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः ।
अन्नद्रवाख्यशूलेषु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।
वान्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु व्यपोहति ।

पार्श्वशूलमाह—

रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ।
स संरुद्धः करोत्याशु ध्मानं गुडुगुड़ायनम् ।
सुचौभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासो तदा नरः ।
नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्त्तिनिपीड़ितः ।
पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ।

कुक्षिशूलमाह—

प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुतः ।
तदास्य भोजनं भुक्तं सोपस्तम्भं न पच्यते ।
उच्छ्वसित्यामशक्तता शूलेनाहन्यते मुहुः ।
नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखम् ।
कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवः ।

हृच्छूलमाह—

कफोत्पत्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ।
हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकं परम् ।
स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतसम्भवः ।

वस्तिशूलमाह—

संरोधात् कुपितोवायु र्वस्तिमाश्रित्य तिष्ठति ।
वस्तिवङ्क्षणनाभीषु ततः शूलोऽस्यजायते ।
विण्मूत्रवातसंरोधो वस्तिशूलः स मारुतात् ।

मूत्रशूलमाह—

नाभ्यां वङ्क्षणपार्श्वेषु कुक्षौ मेढ्रान्त्रमर्द्दकः ।
मूत्रमाश्रित्य गृह्णाति मूत्रशूलः स मारुतात् ।

विट्शूलमाह—

वायुः प्रकुपितो यस्य रुक्षाहारस्य देहिनः ।
मलं रुणद्धि कोष्ठस्थं मन्दीकृत्य तु पावकम् ।
शूलं सञ्जनयंस्तीव्रं स्रोतांस्याश्रित्य तस्य हि ।
दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जायते ।
सर्व्वत्र वर्द्धिते क्षिप्रं शूलं तत्र सघोषवत् ।
पिपासा वर्द्धते तीव्रा भ्रमोमूर्च्छा च जायते ।
उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्ति मधिगच्छति ।
विट्शूल मेतज्जातीयात् भिषक् परमदारुणम् ।

———

उदावर्त्तनाहाधिकारः

उदावर्त्तनिदानमाह—

वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमोन्द्रियः ।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्रानां धृत्योदावर्त्त सम्भवः ।

अपानवायोर्वेगविधारणात् ये रोगास्तानाह—

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्मानं क्लमोरुजा ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ।

पुरीषोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः ।
पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ।

मूत्रोदावर्त्तस्य लक्षणमाह—

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ।

जृम्भोदावर्त्त लक्षणमाह—

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
तथाक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ।

अश्रुजोदावर्त्त लक्षणमाह—

आनन्दजं वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ।

क्षवोदावर्त्त लक्षणमाह—

मन्यास्तम्भः शिरःशूल मर्द्दितार्द्धविभेदकौ ।
इन्द्रियाणाञ्च दौर्ब्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ।

उद्गारोदावर्त्त लक्षणमाह—

कण्ठास्य पूर्णत्वमतीवतोदः कूजश्च वायो रथवाप्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

छर्द्दीदावर्त्तलक्षणमाह—

कण्डूकोठारुचिव्यङ्ग-शोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठवीसर्पहृल्लासा छर्द्दिनिग्रहजा गदाः ।

शुक्रोदावर्त्तलक्षणमाह—

मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथोरुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत् स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे ।

क्षुधोदावर्त्तलक्षणमाह—

तद्राङ्गमर्द्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः ।

तृष्णोदावर्त्तलक्षणमाह—

कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधः तृष्णाविघाताद्धृदये व्यथा च ।

उच्छ्वासोदावर्त्तलक्षणमाह—

श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ।

निद्रोदावर्त्तलक्षणमाह—

जृम्भाङ्गमर्द्दोऽक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ।
बहूनन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान् ।

आनाहमाह—

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयोविबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाह मुदाहरन्ति ।
तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।

आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनञ्च ।
स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतश्च छर्दिः ।
शोथश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथालसोक्तानि च लक्षणानि ।

असाध्यलक्षणमाह—

तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतं ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ।

———

गुल्माधिकारः

गुल्मसाधारणनिदानमाह—

ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्चकर्म्मभिः ।
कर्शितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बु बुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ।
सेवते देहसंक्षोभि छर्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् न विमुञ्चति ।
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ।

साधारणसंप्राप्तिमाह—

वातोल्वणास्तस्य मलाः पृथक् क्रुद्धा द्विशोऽथवा ।
सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ।

ऊर्द्धाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ।*

संख्यामाह—

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ।
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।

गुल्मपूर्व्वरूपमाह—

उद्गारबाहुल्यपुरीषवद्वलप्रवृत्तमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्तिरामन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ।

सर्व्वगुल्मसामान्यलक्षणमाह—

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताम्रविकूजनं ।
आनाहश्चोर्द्धवातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ।

वातगुल्महेतुमाह—

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ।

---

* प्रवृत्तिः—वातादिगुल्मानां चरकोक्ता संप्राप्तिर्यथा—"स (वायुः) प्रकुपितो महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात् कठिनीकृत्याप्लुत्य पिण्डितोऽवस्थानं करोति। हृदि वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा शूलमुपजनयति। तत् (पित्तं) प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे। तं (श्लेष्माणं) प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे।

वातजस्य निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह—

कर्शनात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताशयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ।
पिण्डितत्वा दमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।

वातगुल्मलक्षणमाह—

वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ।
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमबङ्गिता ।
रुक्षत्वं कृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ।
अनिरूपितसंस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ।
करोति जीर्णे त्वधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रुक्षं कषायतिक्तं कटू चोपशेते ।

पित्तगुल्मलक्षणमाह—

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपं ।

पित्तगुल्महेतुमाह—

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्त मुक्तं ।

श्लेष्मजत्रिदोषजयोर्हेतुमाह—

शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ।

कफगुल्मलक्षणमाह—

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
श्वैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ।

द्वन्द्वजगुल्मानाह—

स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्करा: ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ।

त्रिदोषजगुल्मलक्षणमाह—

महारुजं दाहपरीतमश्मवद्वृत्तोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणं ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ।

रक्तगुल्मस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणान्याह—

ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि * स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ।
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद् गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ।
हृल्लासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ।
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ।
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ।
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्यन्दनवेदनाः ।

---

* ऋतावनाहारतया भयेन विरुक्षणैर्वेगविधारणैश्च ।

गर्भलक्षणाद्रक्तगुल्मस्य विलक्षणं लक्षणमाह—

न चाङ्गे गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि च शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दतेऽचिरात् ।
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।

विद्रधिगुल्मयोर्भेदं दर्शयति—

स्वदोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ।
पाकं चिरेण भजते नैव वा विद्रधिः पुनः ।
पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ।
अतः शीघ्रविदाहित्वाद् विद्रधिः सोऽभिधीयते ।

वाह्याभ्यन्तरगुल्मलक्षणमाह—

गुल्मेऽन्तराश्रये वस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ।
अग्निवर्णवलभ्रंशो वेगानाञ्चाप्रवर्त्तनम् ।
अतो विपर्य्ययो वाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ।
वैवर्ण्यमवकाशस्य वहिरुन्नततादिकम् ।

असाध्यलक्षणमाह—

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोत्थितः ।
दौर्वल्यारुचिहृल्लासकासछर्द्दिप्रतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति ।
गृहीत्वा सज्वरं श्वास-छर्द्यतीसारपीड़ितं ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनं ।

श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढ़ता ।
जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ।

हृद्रोगाधिकारः

निदानमाह—

अत्युष्णगुर्वन्नकषायतिक्त-श्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।
संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ।

संप्राप्तिमाह—

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।
हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगन्तं प्रचक्षते ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वातजमाह—

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ।
मिद्यते शथ्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।
अकस्माद् दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ।
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।

पित्तजमाह—

पित्तात् तृष्णा भ्रमोमूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ।
छर्दनञ्चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।

श्लेष्मजमाह—

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ।
कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।

सन्निपातं क्रिमियच्च हृद्रोगमाह—

सर्वलिङ्गं स्त्रिभि र्दोषैः क्रिमिभिः श्यावनेत्रता ।
तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कण्डूः कफस्रुतिः ।
हृदयं प्रततञ्चात्र क्रकचेनेव दार्य्यते ॥

उपद्रवमाह—

क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेया स्तेषामुपद्रवाः ।
क्रिमिजे क्रिमिजातीनां श्लैष्मिकाणाञ्च ये मताः ।

मूत्रकृच्छ्राधिकारः

निदानं संख्याञ्चाह—

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य प्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात् स्यूर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ।

अष्टत्वं विभजते—

वातेन पित्तेन कफेन सर्व्वैस्तथाभिघातैः ।
शक्रदश्मरीभ्यां तथापरः शर्करया सुकष्टः ।

संप्राप्तिमाह—

पृथक् मलाःस्वैः कुपिता निदानैः सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं पड़िपीड़यन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ।

वातजमूत्रकृच्छ्रमाह—

तीव्रा हि रुग्वङ्क्षणवस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।

कफजमाह—

पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ।

पित्तजमाह—

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सन्निपातजमाह—

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् ।
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रं ।

अभिघातमाह—

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहितेषु वा ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणं ।

तस्य लक्षणमतिदेशेनाह—

वातकृच्छ्रेन तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।

शुक्रजं मूत्रकृच्छ्रमाह—

शुक्रतस्तु प्रतीघातात् वायुर्विगुणतां गतः ।
आध्मानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ।

अश्मरीजं मूत्रकृच्छ्रमाह—

अश्मरीहेतु तत्पूर्व्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ।

शर्करजं मूत्रकृच्छ्रमाह—

हृत्पीड़ा वेपथुःशूलं कुक्षावग्निश्च दुर्व्वलः ।
तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणं ।

प्रपूर्त्तिः—शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते । सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्रात् वस्तिमेहनशूलवान् ।

मूत्रवेगनिरस्ताभिः प्रशमं याति वेदना ।
यावदस्याः पुनर्नैति गुड़िका स्रोतसो मुखं ।

मूत्राघाताधिकारः

मूत्राघातानाह—

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्रा घातास्त्रयोदश ।
प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ।

वातकुण्डलिकामाह—

रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनः
मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ।
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं वा प्रवर्त्तते ।
वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणं ।

अष्ठीलामाह—

आध्मापयन् वस्तिगुदं रुद्धावायुश्चलोन्नतं ।
कुर्य्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीं ।
वेगं विधारयेद् यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ।
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीड़ितः ।
वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिःकृच्छ्रप्रसाधनः ।

मूत्रातीतमाह—

सन्धार्य्य वेगं मूत्रस्य यो भूयः स्रष्टुमिच्छति ।
तस्य नाभ्येति यदि वा कथञ्चित् संप्रवर्त्तते ।

Indira Gandhi National

प्रवाहतो मन्दरुजमल्पमल्पं पुनः पुनः ।
मूत्रातीतन्तु तं विद्यान्मूत्रवेगविघातजम् ।

मूत्रजठरमाह—

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्त्तितं यदा ।
नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।
कुर्य्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिं मलसंग्रहं ।
तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ।

मूत्रोत्सङ्गमाह—

मूत्रस्रोतःपथच्छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।
आक्षिप्तमल्पमूत्रन्तु वस्तौ नालेऽथवा मणौ ।
स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात् मरुजं वाथवारुजं ।
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छ्वेषगुरुशेफसः ।

मूत्रग्रन्थिमाह—

रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे मुदारुणम् ।
ग्रन्थिं कुर्य्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतं ।
अश्मरीसमशूलं तं मूत्रग्रन्थिं प्रचक्षते ।
वस्तौ वाप्यथवा नाभौ मणौवा यस्य देहिनः ।

मूत्रक्षयमाह—

रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयं ।

मूत्रशुक्रमाह—

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्गतं ।
स्थानाच्छूतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।

उष्णवातमाह—

पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णाभोजनाध्वातपादिभिः ।
प्रवृद्धं वायुनाक्षिप्तं वस्त्युपस्थाक्षि दाहवत् ।
मूत्रं प्रवर्त्तयेत् पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।
उष्णं पुनः पुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ।

मूत्रसादमाह—

पित्तं कफोद्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ।
कृच्छ्राण्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घनं सृजेत् ।
सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तु तत् ।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तं ।

प्रपूर्त्तिः— सुश्रुते तु द्वौ मूत्रसादौ पृथगेव पठितौ यथा—

विशदं पीतकं मूत्रं सदाहं वहलन्तथा ।
शुष्कं भवति यच्चापि रोचनाचूर्णसन्निभं ।
मूत्रैकसादं तं विद्याद्रोगं पित्तकृतं बुधः ।
शुष्कं भवति यच्चापि शङ्खचूर्णप्रपाण्डुरम् ।
पिच्छिलं संहतं श्वेतं तथा कृच्छ्रं प्रवर्त्तते ।
मूत्रैकसादं तं विद्यादामयं चापरं कफात् ।

विड्विघातमाह—

रुक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावर्त्तं शकृद् यदा।
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः।
विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रात् विड्विघातं विनिर्दिशेत्।

वातकुण्डलमाह—

द्रुताध्वलङ्घनायासै रभिघातात् प्रपीड़नात्।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्।
शूलस्यन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि।
पीड़ितस्तु मूत्रेद्वारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तिमान्।
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमं।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः।

तत्र दोषानुबन्धमाह—

तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता।
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितं।

तस्य साध्यत्वासाध्यत्वमाह—

श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति।
अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः।
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च।

———

अश्मर्य्यधिकारः

आदावश्मर्य्या आधारं वस्तिं विवृणोति—

नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसां ।
एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्ति रधोमुखः ।
अलाब्या इव रूपेण शिरास्नायुपरिग्रहः ।

वस्तौ मूत्रसञ्चयं दर्शयति—

अधोमुखोऽपि वस्ति र्हि मूत्रवाहिशिरामुखैः । (क)
जाग्रतः स्वपतश्चैव स निस्यन्देन पूर्य्यते ।
आमुखात् सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते नवः ।
घटो यथा तथा विद्धि वस्ति र्मूत्रेण पूर्य्यते ।

संप्राप्तिमाह—

एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपिवा ।
मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम् ।
अम्भस्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे ।
कालान्तरेण पङ्कःस्यादश्मरीसम्भवस्तथा ।
संहन्त्यापो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ।
तद्वद्बलासं वस्तिस्थ मुष्मा संहन्ति सानिलः ।

संख्यामाह—

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजापरा ।
प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्य्यः स्युर्यमोपमाः । (ख)

(क) प्रपूर्त्तिः—मूत्रवाहिन्यौ मूलधमन्यौ इ तच्छाखाभूतास्तु वह्नः ।

(ख) प्रपूर्त्तिः—तिस्रोऽश्मर्य्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद यथा—श्लेष्मा

पूर्वरूपमाह—

यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ।
पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ।
वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ।
मूत्रे वस्तसगन्धत्वं कृच्छ्रात्सादो ज्वरोऽरुचिः ।

सामान्यलक्षणमाह—

सामान्यलिङ्गं कङ्नाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ।
तद्व्यपायात् सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमं ।
तत्सङ्क्षोभात् क्षते मास्रमायासाच्चातिरुग् भवेत् । (क)

वातजामाह—

तत्र वाताद्भृशं चात्तौ दन्तान् खादति वेपते ।
गृह्णाति मेहनं नाभिं पीड़यत्यनिशं क्वणन् ।
सानिलं मुञ्चति शकृत् मुहुर्मेहति विन्दुशः ।
श्यावारुणाश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव । (ख)

वातेन पित्तेन युक्तेनेति । तवाशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं जनयति ।

(क) प्रपूर्त्तिः—सस्रिकतं (मूत्रं) विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैरास्य वेदना भवति ।

(ख) प्रपूर्त्तिः—वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । अश्मरी चाव श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत् कण्टकाचिता भवति ।

पित्तजामाह—

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ।
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीतासिताश्मरी । (क)

श्लेष्मजामाह—

वस्ति र्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथवासिता । (ख)
एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ।
आश्रयोपचयाल्पत्वात् ग्रहणाहरणे सुखा । (ग)

शुक्राश्मरीमाह—

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ।
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी ।
वस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वं मुष्कश्वयथुकारिणी ।

(क) प्रपूर्त्तिः—पित्तशुक्रस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिणतिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि ।

(ख) प्रपूर्त्तिः—श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलिप्याधः परिणतिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि । अश्मरी चाच श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशामधूकपुष्पवर्णा वा भवति ।

(ग) प्रपूर्त्तिः—प्रायेणैतास्त्रिदोषाश्मर्य्यो दिवास्वप्नसमशनाभ्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वादिभिर्विशेषेण बालानां भवन्ति । तेषामिवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ।

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ।
पीड़िते त्ववकाशेऽस्मिन् (क)

शर्करामाह—

अश्मर्य्यः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदनाः ।
पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः ।
सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ।

तस्या लक्षणमाह—

हृत्पीड़ा सक्थिसदनं कुक्षिशूलः सवेपथुः ।
तृष्णोर्द्धगोऽनिलः कार्ष्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ।
अरोचकाविपाको तु शर्करार्त्तं भवन्ति हि ।

अश्मरीजानपरान विकारानाह—

शर्करा सिकतामेहो भस्माख्याऽश्मरीवैकृतम् ।

मूत्रमार्गगताया अश्मर्य्या लक्षणमाह—

मूत्रस्रोतः प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान् ।
दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूल मथारुचिं ।
पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीड़नं वमिं ।

असाध्यलक्षणमाह—

प्रश्न-नाभिवृषणं वद्धमूत्रं रुजातुरं ।
अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ।

(क) प्रवृत्तिः—महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति। मैथुनाभिघाता-दतिमैथुनाद्वा शुक्रचलित मनिर्गच्छदिमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति। संहृत्यचीपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति। पीड़ितमात्रे च तस्मिन्नेव देशे प्रविलयमापद्यते। तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात्।

प्रमेहाधिकारः

निदानमाह—

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि।
नवान्नपानं गुड़वैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वं।
गृह्णमभ्यवहार्य्येषु स्नानचंक्रमणद्विषम्।
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीचद्रुममिवाण्डजः। (क)

कफजस्य संप्राप्तिमाह—

मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदुष्य।
करोति मेहान्—

पित्तजस्य संप्राप्तिमाह—

समुदीर्णं मुष्णे स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि।

वातजस्य संप्राप्तिमाह—

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च। (ख)

(क) प्रपूर्त्तिः—अपरोहेतुर्यथा—मेदोमूत्रकफावहम्। अन्नपानक्रियाजातं यत्प्राय स्तत् प्रवर्त्तकम्। स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम्। नवधान्यसुरानूपमाषेक्षुगुड़गोरसम्। एकस्थानासनरतिः शयनं विधिवर्ज्जितम्। दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुस्नेह्यद्रवान्नपानसेविनं पुरुषं जानीयात् प्रमेही भविष्यतीति।

(ख) प्रपूर्त्तिः—प्रमेहानां साधारणी संप्राप्तिर्यथा—तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्रोतांस्यनुसृत्याधोगत्वा वस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति। श्लेष्मादिजानां विशिष्टा संप्राप्तिरुच्यते—तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति। वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान् जनयति। कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वात प्रमेहान् जनयति।

Indira Gandhi National

संख्यां साध्यत्वादिकञ्चाह—

साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् ।
याप्या न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथा क्रमन्ते । (क)

पूर्व्वरूपमाह—

खेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे शय्यासनस्वप्नसुखाभिषङ्गः ।
स्यान्नेत्रजिह्वादशनोपदेहो घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ।
शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो माधुर्य्यमास्ये करपाददाहः ।
भविष्यतो मेहगणस्य रूपं मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च । (ख)

(क) प्रपूर्त्तिः—कफादुदकेक्षुसुरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्लफेनमेहा दश साध्या—दोषदूष्याणां समक्रियत्वात्। चरकमते तु उदकेक्षुसान्द्रप्रसादशुक्लशुक्लशीतसिकताशनैर्लालामेहाश्चेति दशकफमेहाः। पित्तान्नीलहरिद्रास्लवारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात्। चरकमते तु चारकालनीललोहितमञ्जिष्ठाहरिद्रामेहाश्चेति षट् पित्तमेहाः। वातात् सर्पिर्वसामाजीद्रहस्तिमेहाश्चत्वारः असाध्यतमा महात्ययिकत्वात्। कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्ज वसायुतः। अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः। यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोग-विशेषेण शबलबभ्रुकपिलकपौतमेचकादीनां वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोग-विशेषेण प्रमेहानां नानाकारत्वं भवति।

(ख) प्रपूर्त्तिः—प्रमेह पूर्व्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते। किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत्। कृत्स्नान्यङ्गानि वा यस्मिन् पूर्वरूपाणि मानवे। प्रवृत्तं मूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत्।

सामान्यलक्षणमाह—

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।
दोषदुष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ।*

दशकफजमेहानाह—

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
श्लेष्मकोपान्नरो मूत्रं 'मुदमेहो' प्रमेहति ।
यस्य पर्य्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः 'सान्द्रमेहिनम्' ।
यस्य संहन्यते मूत्रं किञ्चित् किञ्चित् प्रसीदति ।
'सान्द्रप्रसादमेहीति' तमाहुः श्लेष्मकोपतः ।
शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।
पुरुषं कफकोपेन तमाहुः 'शुक्लमेहिनम्' ।
शुक्लाभं शुक्लमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।
'शुक्लमेहिन' मेवाहुः पुरुषं श्लेष्मकोपतः ।
अत्यर्थशीतं मधुरं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
'शीतमेहिन' माहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ।
मन्दं मन्दमवेगन्तु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।
'शनैर्मेहिन' माहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ।

---

* प्रवृत्तिः—धातुसम्पर्कात् पुनः सर्व्वमेहेषु मूत्रमाविलं भूरि च भवति । द्वौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः । तत्र सहजो मातृपितृबीजदोषकृतः । अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः । तयोः पूर्व्वेणोपद्रुतः कृशो रूक्षोऽल्पाशी पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च भवति । उत्तरेण स्थूलो बह्वाशी स्निग्धः शय्यासन-स्वप्नशीलः प्रायेणेति ।

तन्तुवद्वमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात् तं नरं श्लेष्मकोपतः ।

षट्पित्तजमेहानाह—

गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथात्मकम् ।
पित्तकोपान्नरो मूत्रं 'क्षारमेही' प्रमेहति ।
मसीवर्णं मजस्रं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपेन तं विद्या 'नीलमेहिनम्' ।
क्षारपक्षनिभं मूत्रं मन्दं मेहति यो नरः ।
पित्तस्य परिकोपेन तं विद्या 'रक्तमेहिनम्' ।
मञ्जिष्ठारूपि योऽजस्रं भृशं विस्रं प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तं विद्या 'मञ्जिष्ठमेहिनम्' ।
हरिद्रोदकसंकाशं कटुकं यः प्रमेहति ।
पित्तस्य परिकोपात्तु विद्या 'हारिद्रमेहिनम्' ।

वातजान् चतुरोमेहानाह—

वसामिश्रं वसाभञ्च मुहुर्मेहति यो नरः ।
'वसामेहिन' माहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ।
मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः ।
'मज्जमेहिन' माहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ।
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
'हस्तिमेहिन' माहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ।
कषायं मधुरं पाण्डुं रूक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयात्'मधुमेहिनम्' ।

उपेक्षया पित्तश्लेष्मजानामपि मधुमेहत्वं दर्शयन्नाह—

सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ।

धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितेन वातेन मधुमेहसम्भवमाह—

मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।
क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ।

सावरणलिङ्गमाह—

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।
क्षरात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यतां ।

मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्व्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्य्याच्च तनोरतः ।

कफजमेहानामुपद्रवमाह—

अविपाकोऽरुचिश्छर्द्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनां ।

पित्तजमेहानामुपद्रवमाह—

बस्तिमेहनयो स्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहतृष्णाम्लिकामूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनां ।

वातजमेहानामुपद्रवमाह—

वातजानामुदावर्त्तः कम्पहृद्ग्रहलोलताः ।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः शोथश्च जायते । (क)

(क) प्रपूर्त्तिः—अथानुक्ता उपद्रवा यथा—मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः शैथिल्यं श्वासश्च श्लेष्मजन्मनाम् । हृदिशूलमरोचकं वमथुः परिधूमायनम् पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्च पैत्तिकानां । स्तम्भः वङ्क्षपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् ।

असाध्यलक्षणमाह—

सन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ।
यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसुतमेव च ।
पिड़कापीड़ितो गाढ़ः प्रमेहो हन्ति मानवं ।
जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।

मेहनिवृत्तिलक्षणमाह—

प्रमेहिनो यदा मूत्रं मनाविलमपिच्छिलं ।
विशदं कटु तिक्तञ्च तदारोग्यं प्रचक्षते ।

पिड़कासम्भवं दर्शयन्नाह—

शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ।
विद्रधिश्चेति पिड़काः प्रमेहापेक्षया दश । *
सन्धिमर्म्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ।
अन्तोन्नता तु तद्रूपा [illegible] मध्या "सराविका" ।
गौरसर्षपसंस्थाना तत् प्रमाणा च सर्षपी ।
सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया "कच्छपिका" बुधैः ।
"जालिनी" तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ।
अवगाढ़रुजाक्लेदा पृष्ठे वा प्युदरेऽपि वा ।
महती पिड़का नीला "विनता" नाम सा स्मृता ।
महत्यल्पचिता ज्ञेया पिड़का चापि "पुत्रिणी" ।

---

* तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दशपिड़का जायन्ते ।

मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु "मसूरिका"।
रक्तासितास्फोटचिता दारुणा "त्वलजी" भवेत्।
विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च "विदारिका।"
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया "विद्रधिका" तु सा।

पिड़कानामारम्भककारणमाह—

ये यन्मयाः स्मृताः मेहा स्तेषा मेतास्तु तन्मयाः।

प्रमेहं विना पिड़कासम्भवमाह—

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहाः।

उपद्रवमाह—

Indira Gandhi National

तृट्श्वासमांससङ्कोथमोहहिक्कामदज्वराः।
वीसर्पमर्म्मसंरोधाः पिड़कानामुपद्रवाः।

असाध्यपिड़कालक्षणमाह—

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्म्मसु चोत्थिताः। (क)
सोपद्रवा दुर्व्वलाग्नेः पिड़काः परिवर्ज्जयेत्।

(क) प्रपूर्त्तिः—यथैवमस्य मेदःक्लेदादिभिरभिष्यन्नदेहस्य दोषैरनुगतधातोः प्रमेहाभिवृद्धौ मांसलेष्ववकाशेषु सन्धिषु मर्म्मसु च प्रदेशविशेषाश्रयणात् प्राणापहारिण्यो भूयः कष्टतमोपद्रवाः दश पिड़का जायन्ते सुतरां चाधःकाये। तदभिमुखा हि प्रमेहिणां दोषाः।

———

मेदोऽधिकारः

निदानमाह—

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदः प्रवर्द्धयेत् ।
मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।

लक्षणमाह—

मेदसु क्षीयते तस्मादशक्तः सर्व्वकर्म्मसु ।
क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्लथनसादनैः ।
युक्तः क्षुत्स्वेददुर्गन्धैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ।

मेदस्विण उदरवृद्धिं सोपपत्तिकमाह—

मेदसु सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितं ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ।

मेदोरुद्धमार्गस्य वायोरग्नेश्च विकारकारित्वमाह—

मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ।
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारमभिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाप्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ।
एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ तु दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ।
मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितं ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अतिस्थूलस्य लक्षणमाह—

मेदोमांसातिवृद्धत्वा च्चलस्फिगुदरस्तनः।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते।

उदराधिकारः

सामान्यनिदानमाह—

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरा मुदराणि च।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात्।
अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लरसाशनात्।
मिथ्यासंसर्जनाद्रुक्षविरुद्धाशुचिभोजनात्।
प्लीहार्शोग्रहणीदोषकर्षणात् कर्म्मविभ्रमात्।
क्लिष्टानामप्रतीकारा द्रौच्याद्वेगविधारणात्।
स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात्।
अर्शोवातशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात्।
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम्।

संप्राप्तिमाह—

रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणां।

संख्यामाह—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहवद्धक्षतोदकैः।
संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु।

पूर्वरूपमाह—

भाविनस्तस्य लक्षणम्—

दुःखाशोऽन्नं चिरात् सर्व्वं सविदाहञ्च पच्यते ।
जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ।
क्षीयते वलतः शश्वच्छ्वसित्यल्पऽपि चेष्टिते ।
वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोथश्च पादयोः ।
रुग्वस्तिसन्धौ ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि ।

सामान्यलक्षणमाह—

राजीजन्म वलीनाशो जठरे जठरेषु तु ।
सर्व्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ।
दाहः श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसम्भवः ।
तेनार्त्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।
नष्टचेष्टावलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ।
स्युः प्रेतरूपाः पुरुषाः—

वातजस्य विशेषनिदानं संप्राप्तिञ्चाह—

रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकर्शनैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृद्वस्तिगुदमार्गगः ।
हत्वाग्निं कफमुद्धृत्य तेन रुद्धगतिस्तथा ।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।

वातोदरलक्षणमाह—

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपात्राभिकुक्षिषु ।
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्व्वभेदनं ।

शुष्ककासाङ्गमर्द्दाधो गुरुता मलसंग्रहः ।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत् ।
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततं ।
आध्मातदृतिवच्छब्दं माहतं प्रकरोति च ।
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत् सर्व्वतोगतिः ।

पित्तोदरस्य निदानं संप्राप्तिञ्चाह—

कटूम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनै ।
विदाह्यध्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ।
प्रापयानिलकफौ रुद्ध्वा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहत्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः ।

Indira Gandhi National

पित्तोदरलक्षणमाह—

पित्तोदरे ज्वरोमूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।
भ्रमोऽतीसारः पीतत्व त्वगादावदरं हरित् ।
पीततामसिरानद्धं सखेदं सोम दह्यते ।
धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ।

श्लेष्मोदरस्य निदानं संप्राप्तिञ्चाह—

प्रव्यायामदिवास्वप्नस्वाहृतिस्निग्धपिच्छिले ।
दधिदुग्धोदकानूपमांसैश्चात्युपसेवितैः ।
क्रुद्धेन श्लेष्मणा स्रोतः स्वाहतेष्वावृतोऽनिलः ।
तमेव पीड़यन् कुर्य्यादुदरं बहिरन्तगः ।

श्लेष्मोदरलक्षणमाह—

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनस्वापश्वयथुगौरवं ।
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ।
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।
चिराभिवृद्धं कठिनं शीतस्पर्शं गुरं स्थिरं ।

विदीषोदरहेतुमाह—

स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्र-विड्भिर्वैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ।
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्य्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गं ।

तस्य लक्षणमाह—

तच्छीतवाते भृश दुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ।
स चातुरो मुह्यति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च ।

प्लीहोदरस्य निदानं संप्राप्तिञ्चाह—

अत्याशितस्य संक्षोभाद् यानयानादिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायकर्म्माध्ववमनव्याधिकर्शनैः ।
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा चुप्रतःस्थानाद्विवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत् ।

तस्य सामान्यलक्षणमाह—

सोऽष्ठीलेवातिकठिनः प्राकृतः कूर्म्मपृष्ठवत् ।
क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ।
श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः ।

पाण्डुत्वछर्द्दिमूर्च्छार्त्तिदाहमोहैश्च संयुतम् ।
अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजीमत् ।

वातादिभेदेन विशेषलिङ्गमाह—

उदावर्त्तरुगानाहै र्मोहतृड्दहनज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यै र्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ।

यकृदुदरमाह—

सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ।

वद्धोदरनिदानमाह—

पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तैर्वेष्टायने गुदे ।
दुर्नामभिरुदावर्त्तैरन्यैर्वान्त्रोपलेपिभि ।
वर्च्चः पित्तकफान् रुद्ध्वा करोति कुपितोऽनिलः ।

तस्य लक्षणमाह—

अपानो जठरं तेन स्यु र्दाहतृड्ज्वरक्लवाः ।
कासश्वासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक् ।
मलसङ्गोऽरुचिश्छर्द्दिरुदरं मूढ़मारुतम् ।
स्थिरं नीलारुणसिराराजिमद्धेमराजि वा ।
नाभेरुपरि च प्रायोगोपुच्छाकृति जायते ।

छिद्रोदरस्य हेतुलिङ्गमाह—

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्चेद्भुक्तै रत्यशनेन वा ।
भिद्यते पच्यते वान्त्रं तच्छिद्रैश्च चरन् बहिः ।
आम एव गुदादेति ततोऽल्पाल्पं सविड्रसः ।

तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
शेषश्चापूर्य्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ।
वर्द्धते तदधोनाभेराशु चैति जलात्मताम् ।
उद्रिक्तदोषरूपञ्च व्याप्तञ्च श्वासतृड्भ्रमैः ।
छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीतिचापरे ।

असाध्यलक्षणमाह—

जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायःकृच्छ्रतमं मतं । (क)
बलिन स्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितं ।
पक्षाद्दृढगुदं तूर्द्ध्वं सर्व्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणां ।

अवस्थाविशेषेण साध्यानासाध्यत्वमाह—

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणञ्च वर्ज्जयेत् ।
पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोथातीसारपीड़ितं ।
विरिक्तञ्चाप्युदरिणं पूर्य्यमानं विवर्ज्जयेत् ।

उदकोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणान्याह—

अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य च ।
रुद्धाऽम्बुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदरं श्रितौ ।
ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजायुतम् ।

(क) प्रवृत्तिः—वातपित्तकफस्नोहसन्निपातदकोदरं । कृच्छ्रं यथोत्तरम्—

कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ।
तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ।
दकोदरं महत् स्निग्धं स्थिरमाबद्धनाभि तत् ।

शोथाधिकारः

निजशोथस्य सामान्यहेतुमाह—

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ।
व्याधिकर्शोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्व्वस्निग्धशीतलम् ।
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णं शाकाम्बु स्वप्नजागरम् ।
मृद् ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णं श्रममैथुनम् ।
पदातिर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणामपि ।
श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः ।
विसूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपाण्डुताः ।
अन्ये च मिथ्योपक्रान्ता स्ते दोषा वक्षसि स्थिताः ।
ऊर्द्ध्वं शोफमधो वस्तौ मध्ये कुर्व्वन्ति मध्यगाः ।
सर्व्वाङ्गगाः सर्व्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ।

संप्राप्तिमाह—

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टोदुष्टान् बहिःसिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात्त्वङ्मांससंश्रयं ।
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ।

संख्यामाह—

सर्व्वं हेतुविशेषैस्तुरूपभेदान्नवात्मकं ।
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्व्वैरभिघाताद्विषादपि ।

पूर्वरूपमाह—

तत्पूर्व्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवं ।

सामान्यलक्षणमाह—

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माथ सिरातनुत्वं ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोःप्रदिष्टम् ।

वातजशोथमाह—

वाताच्छोफश्चलोरुक्षः स्वरोरोमारुणासितः ।
सङ्कोचस्पन्दहर्षार्त्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ।
क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत् पीड़ितस्तनुः ।
स्निग्धोष्णमर्द्दनैः शाम्येद्गात्रमल्पो दिवा महान् ।

पित्तशोथमाह—

त्वक् च सर्षपलिप्तेव तस्मिं श्चिमचिमायते ।
पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमकृत् ।
शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनुः ।
सटङ्दाहज्वरस्वेदद्रवक्लेदमदभ्रमः ।
शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धो स्पर्शासहो मृदुः ।

कफशोथमाह—

कण्डुमान् पाण्डुरोमत्वक कठिनः शीतलोगुरुः ।
सिग्धः श्लक्ष्णः स्थिरःस्थानो निद्राकृद्वह्निसादकृत् ।

आक्रान्तो नोन्नमेत् कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ।
स्रवेन्नासृक् चिरात् पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ।
स्पर्शोष्णाकाङ्क्षी च कफात्—

द्वन्द्वसंसर्गजानामतिदेशेन लिङ्गमाह—

निदानाकृतिसंसर्गात् श्वयथुः स्याद्द्विदोषजः ।
सर्व्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ।

अभिघातजं शोथमाह—

अभिघातेन शस्त्रादिक्षेदभेदक्षतादिभि ।
हिमानिलोदध्यनिलै र्भल्लातकपिकच्छ्रजैः ।
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् ।
भृशोष्मलोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषजशोथमाह—

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ।
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्गरात् ।
विषवृक्षानिलस्पर्शात् गरयोगावचूर्णनात् ।
मृदुश्लोऽवलम्बी च शोथो दाहरुजाकरः ।

दोषस्थानभेदेन शोथस्थानभेदमाह—

दोषाः श्वयथुमूर्द्धं हि कुर्व्वन्त्यामाशयस्थिताः
पक्वाशयस्था मध्येतु वर्च्चःस्थानगतास्त्वधः ।
कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्य्युः सर्व्वसरं तथा ।

असाध्यलक्षणमाह—

यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्व्वगश्च यः ।
अर्द्धाङ्गे रिष्टभूतः स्याद् यश्चोर्द्ध्वं परिसर्पति ।
श्वासः पिपासा छर्द्दिश्च दौर्व्वल्यं ज्वर एव च ।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्ज्जयेत् ।
अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीञ्च मुखजो गुदजो द्वयं ।
नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ।
विवर्ज्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितञ्च तथा गले मर्म्मनि संश्रितञ्च ।
स्थूलःखरश्चापि भवेद्विवर्ज्ज्यो यश्चापि वालस्थविरावलानां ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वृद्ध्यधिकारः

संप्राप्तिमाह—

क्रुद्धोऽनूर्द्धगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ।
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।

संख्यामाह—

दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ।

मूत्रान्त्रवृद्ध्योर्वातजत्वमाह—

मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलं ।

वातवृद्धिमाह—

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।

पित्तवृद्धिमाह—

पक्वोड़ुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।

कफवृद्धिमाह—

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ।

रक्तजवृद्धिमाह—

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।

मेदोवृद्धिमाह—

कफवन्मेदसा वृद्धिः मृदुस्तालफलोपमः ।

मूत्रवृद्धिमाह—

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ।
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।

अन्त्रवृद्धिनिदानमाह—

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।

तस्याः संप्राप्तिमाह—

क्षोभनैः क्षोभितोऽन्त्रैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।
पवनो द्विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कालान्तरेण वङ्क्षणसन्धिस्थः क्षुद्रान्त्रावयवः फलकोषं गच्छतीतिदर्शयन्नाह—

उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मान-रुक्-स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीड़ितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रशमापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ।

प्राप्तफलकोषाया वृद्धेरसाध्यत्वमाह—

अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

वृद्धस्य निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिं रूपञ्चाह—

अत्यभिष्यन्दिगुर्व्वन्नसेवनान्निचयं गतः ।
करोति ग्रन्थिवत् शोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ।
ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं वृद्धमिति निर्द्दिशेत् ।

गलगण्डाद्यधिकारः

गलगण्डस्य निरुक्तिमाह—

निवृद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ।

संप्राप्तिमाह—

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टा मन्ये तु संश्रित्य तथैव मेदः ।
कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ।

वातजमाह—

तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च कालाद्भवेत् प्रदिग्धे च गले रुजश्च ।

पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ।
वैरस्य मास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ।

कफजमाह—

स्थिरः सवर्णो गुरुरग्रकण्डूः शीतोमहांश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ।

मेदोजमाह—

स्निग्धोगुरुः पाण्डूरनिष्टगन्धो मेदोभवः कण्डूयुतोऽल्परुक्च ।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ।
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यं ।

Indira Gandhi National

असाध्यत्वमाह—

कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं संवत्सरातीत मरोचकार्त्तं ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरञ्चापि विवर्ज्जयेच्च ।

गण्डमालामाह—

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः ।

अपचीमाह—

तं ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्यथान्यैः ।
रनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ।
कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः ।

स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
मेदः कफाभ्यां खलु रोग एष ।
सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धः ।

ग्रन्थिमाह—

वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः संदुष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितञ्च शोथं कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ।

वातग्रन्थिमाह- -

आयम्यते ह्रस्वयति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णोमृदुर्व्वस्ति रिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छं ।

पित्तग्रन्थिमाह—

दंदह्यते धूप्यति ह्रस्वयते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोप्यथवापि पित्ताद् भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रं ।

कफग्रन्थिमाह—

शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धश्च कफप्रकोपाद्भिन्न स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयं ।

मेदोग्रन्थिमाह—

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महान् कण्डयुतोऽरुजश्च ।
मेदःकृतो गच्छति चात्रभिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः

शिराजग्रन्थेः संप्राप्तिमाह—

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु शिराप्रतानं ।
संकुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तं ।

Indira Gandhi National

कृच्छ्रसाध्यत्व मसाध्यत्वञ्चाह—

ग्रन्थिः शिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।
स चारुजश्चाप्यचलो महांश्च मर्म्मोत्थितश्चापि विवर्ज्जनीयः ॥

अर्व्वुदमाह—

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त मनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं ।
कुर्व्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्व्वुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।

शोणितजं मांसजञ्च विहाय चतुर्णामर्व्वुदानां लक्षण मतिदेशेनाह—

वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा ।
तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि तदा भवन्ति ।

रक्तार्व्वुदस्य संप्राप्तिलक्षणासाध्यत्वान्याह—

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिराश्च सकुच्य सपिण्ड्य ततस्त्वपाकं ।
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरै राचित माशुवृद्धं ।
करोत्यजस्रं रुधिरप्रवृत्ति मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।
रक्तक्षयोपद्रवपीड़ितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्व्वुदपीड़ितस्तु ।

मांसार्व्वुदस्य संप्राप्तिलक्षणासाध्यत्वान्याह—

मुष्टिप्रहारादिभिरर्द्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोथं ।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपम मग्रचाल्यं ।
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ़मेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ।
मांसार्व्वुद न्त्वेतदसाध्यमुक्तं ।

साध्येष्वप्यसाध्यप्रकारानाह—

साध्येष्वपीमानि तु वर्ज्जयेच्च ।
संप्रश्रुतं मर्म्मणि यच्च यात स्रातः स वा यच्च भवेदच ।

अर्व्बुदमाह—

यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्व्वजाते ज्ञेयं तदद्यर्व्बुदमर्व्बुदज्ञैः ।
यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्व्बुदं तच्च भवेदसाध्यं ।

अर्व्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह—

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वात् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।
दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च तेषां सर्व्वार्व्बुदान्वेव निसर्गतस्तु ।

श्लीपदाधिकारः

संप्राप्तिपूर्व्विकां निरुक्तिमाह—

यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तत् श्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ।

वातजमाह—

वातजं कृष्णरुक्चञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनं ।
अनिमित्तरुजञ्चैव बहुशोज्वर एव च ।

पित्तजमाह—

पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं मृदुः ।

श्लेष्मजमाह—

श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णञ्च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरं ।

असाध्यलक्षणमाह—

वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते।
अब्दात्मकं महत्तच्च वर्ज्जनीयं विशेषतः।

विष्वपि श्लीपदेषु कफप्राधान्यमाह—

त्रीण्यप्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात्।
गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति कफं विना।

श्लीपदसम्भवहेतुं देशमाह—

पूराणोदकभूयिष्ठाः सर्व्वर्त्तुषु च शीतलाः।
ये देशा स्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः।

अपरमसाध्यलक्षणमाह—

यच्छ्लेष्मलाहारविहार जातं पुंसः प्रकृत्यापि कफात्मकस्य।
सास्राव मत्युन्नतसर्व्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्ज्यं।

———

विद्रध्यधिकारः

संप्राप्ति पूर्व्विकां निरुक्तिमाह—

त्वग्रक्तमांसमेदांसि मंदूष्यास्थिसमाश्रिताः।
दोषाः शोथं शनै र्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशं।
महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवाऽऽयतं।
स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

षड्विधत्वं विभजते—

पृथग्दोषैः समस्तश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।
षण्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं सं प्रवक्ष्यते ।

वातजमाह—

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ।

पित्तजमाह—

पक्वोडुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ।

कफजमाह—

Indira Gandhi National

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डूश्च कफोत्थितः ।

पक्वानां स्रावलक्षणमाह—

तनुपीतसिताश्चैषां मस्रावाः क्रमशः स्मृताः ।

सन्निपातजमाह—

नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् ।
विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ।

आगन्तुविद्रधेर्निदानसंप्राप्तिलक्षणान्याह—

तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।
क्षतोष्मा वायुविसृतं सरक्तं पित्तमीरयेत् ।

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
आगन्तु र्विद्रधिर्ह्येष पित्तविद्रधिलक्षणः ।

रक्तविद्रधिमाह—

कृष्णस्फोटावृतः श्याव स्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधि रुच्यते ।

अन्तर्विद्रधे निदानं संप्राप्तिञ्चाह—

गुर्व्वसात्म्यविरुद्धान्न शुष्कसंक्लिन्नभोजनात् ।
अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः ।
पृथक् सम्भूय वा दोषाःकुपिता गुल्मरूपिणं ।
वल्मीकवत्समुन्नद्ध मन्तःकुर्व्वन्ति विद्रधिं ।

तस्याधिष्ठानमाह—

गुदे वस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा ।
वृक्कयोः प्लीहि यकृति हृदि वा क्लोम्नि वाप्यथ ।

तस्य सामान्यलिङ्ग मतिदेशेनाह—

तेषा मुक्तानि लिङ्गानि वाह्यविद्रधिलक्षणैः ।

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गंशृणु विशेषतः ।

'गुदे' वातनिरोधश्च 'वस्तौ' कृच्छ्राल्पमूत्रता ।
'नाभ्यां' हिक्का तथाऽऽटोपः 'कुक्षौ' मारुतकोपनं ।
कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो 'वङ्क्षणोत्थे' तु विद्रधौ ।
''वृक्कयोः' पार्श्वसङ्कोचः 'प्लीह'च्छ्वासावरोधनं ।

सर्व्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो 'हृदि' कासश्च जायते ।
श्वासो 'यकृति' हिक्का च 'क्लोम्नि' पेपीयते पयः ।

स्रावनिर्गममार्गमाह—

नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्त्यूर्द्ध मितरे त्वधः ।

साध्यत्वादिकमाह—

अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्द्ध न जीवति ।
हृन्नाभिवस्तिवर्ज्याः ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ।
जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ।

आर्त्तवजं मक्कल्लसंज्ञकं विद्रधिमाह—

स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ।
अपि सम्यक् प्रजाताना मसृक् कायादनिःसृतम् ।
रक्तजविद्रधिं विद्यात् कुक्षौ मक्कल्लसंज्ञितं ।
सप्ताहान्नोपशान्तश्चेत् ततोऽसौ संप्रपच्यते ।

स्तनविद्रधिमाह—

एवमेव स्तनसिरा विहताः प्राप्य योषिताम् ।
सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेच्छ्वयथु र्घनः ।
स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा वाह्यविद्रधिलक्षणः ।
साधया विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः ।
आमो वा यदि वा पक्वो महान् वा यदि चेतरः ।
सर्व्वा मर्म्मोत्थितश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते ।

चामपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ।
आध्मात वद्वनिष्यन्दं कृष्णं हिक्कातृषान्वितं ।
रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधि नाशयेन्नरं ।

———

व्रणशोथाधिकारः

व्रणशोथमाह—

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्व्वलक्षणं । (क)
षड्विधः स्यात् पृथक् सर्व्वैरक्तागन्तुनिमित्तजः ।

संख्यामाह—

शोथाः षड्ते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः । (ख)
विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वादिनिश्चये ।

(क) प्रपूर्त्तिः—शोफसमुत्थाना ग्रन्थिविद्रध्वलजीप्रभृतयः प्रायेण व्याधयोऽभिधास्यन्तेऽनेकाकृतयस्ते विलक्षणः पृथुरुत्थितः समो विषमो वा त्वङ्मांसस्थायी दोषसङ्घातः शरीरैकदेशोत्थितः शोफ इत्युच्यते ।

(ख) प्रपूर्त्तिः—दोषरूपव्यञ्जनैर्व्रणस्य लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र 'वातशोफी' ऽरुणः कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितास्तोदादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । 'पित्तशोफः' पीतोमृदुः सरक्तो वा शीघ्रानुसारी चोषादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । 'श्लेष्मशोफः' पाण्डुः शुक्लो वा कठिनः शीतः स्निग्धो मन्दानुसारी कण्डूादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । सर्व्वत्रर्थवेदनः सन्निपातजः । पित्तवच्छोणितजो ऽतिकृष्णश्च । पित्तरक्तलक्षण आगन्तुर्लोहितावभासश्च ।

वातादिभेदेन विशेषलक्षणमाह—

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरं ।
कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवः ।

आमलक्षणमाह—

मन्दोष्मताल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्मवर्णता ।
मन्दवेदनता चैतत् शोथानामामलक्षणं ।

पच्यमानलक्षणमाह—

दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ।
पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा ।
भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते ।
पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते ।
सोषाचोषो विवर्णः स्यादङ्गस्यावावव्यते ।
आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत् ।
न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् ।
ज्वरस्तृष्णारुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणं ।

पक्वलक्षणमाह—

वेदनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।
प्रादुर्भावो बलीनाञ्च तोदः कण्डूमुहुर्मुहुः ।
उपद्रवानां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचां ।
वस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीड़िते ।
पूयस्य पीड़यत्येक मन्तमन्ते च पीड़िते ।
भक्ताकाङ्क्षा भवेच्चैतच्छोथानां पक्वलक्षणं ।

Indira Gandhi National

पाककाले सर्व्वदोषसम्बन्धमाह—

नर्त्तेऽनिलाद्रुङ् न विना च पित्तं पाकः कफञ्चापि विना न पूयः ।
तस्माद्धि सर्व्वे परिपाककाले प्रचन्ति शोथां स्वय एव दोषाः ।

अविनिःसृतस्य पूयस्य दोषमाह—

कक्षं समाश्रित्य यथैव वह्निः वाष्पोद्गतः संदहति प्रसह्य ।
तथैव पूयोह्य विनिःसृतो हि मांसं सिराः स्नायु च खादतीह ।

आमच्छेदादिदोषमाह—

यश्छिनत्त्याममज्ञानात् यो वा पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ।
आमं विदह्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।
जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषा स्तस्करवृत्तयः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शारीरव्रणाधिकारः

शारीरागन्तुव्रणावाह—

द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः ।
दोषैराद्यस्तयोरन्त्यः शस्त्रादिक्षतसम्भवः ।

वातजव्रणमाह—

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ।

पित्तजव्रणमाह—

तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्यान्नन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ।

श्लेष्मजव्रणमाह—

बहुपिच्छो गुरुः स्निग्ध स्तिमिता मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेद श्चिरपाकी कफव्रणः ।

रक्तजव्रणमाह—

रक्तो रक्तस्रुतेरक्तात् ।

द्वन्द्वजसन्निपातजावाह—

द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः ।

साध्यत्वादिलक्षणमाह—

त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ।
गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
सर्वैर्विहीना विज्ञेय स्तुसाध्यो भूर्य्युपद्रवः ।

दुष्टव्रणलक्षणमाह—

पूतिः पूयातिदुष्टासृक् स्राव्यत्सङ्गो चिरस्थितिः ।
दुष्टो व्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः ।

शुद्धव्रणलक्षणमाह—

जिह्वातलाभोऽति मृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ।

रुह्यमानव्रणलक्षणमाह—

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्ज्जिताः।
स्थिराश्च पिड़ाकावन्तो रोहतीति तमादिशेत्।

सम्यग्रूढव्रणलक्षणमाह—

रूढ़वर्त्मानमग्रन्थिमशून मरुजं व्रणं।
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्द्दिशेत्।

व्याधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह—

कुष्ठीनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनां।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषाञ्चापि व्रणे व्रणाः।

दोषजस्य स्रावविशेषेणासाध्यत्वमाह—

वसां मेदोऽथमज्जाणं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत्।
आगन्तुजो व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः।

अरिष्टरूपां गन्धविकृतिमाह—

मद्यागुर्व्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः।
सगन्धादिव्यगन्धाश्च सुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः।

असाध्यलक्षणमाह—

ये च मर्म्मस्वसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः।
दह्यते चान्तरत्यर्थं वहिः शीताश्च ये व्रणाः।
दह्यन्ते वहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः।
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीड़िताः।
प्रस्रवपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्म्मसु।

क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः ।
वर्ज्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ।

———

आगन्तुव्रणाधिकारः

आगन्तुव्रणमाह—

नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ।

तस्य भेदानाह—

छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छित मेव वा ।
घृष्ट माह स्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।

छिन्नलक्षणमाह—

तिर्य्यक् छिन्नऋजुर्व्वापि यो व्रण स्त्वायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्न मित्यभिधीयते ।

भिन्नलक्षणमाह—

शक्तिदन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः ।
यत् किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ।

आशयानां सामान्यभिन्नलक्षणमाह—

स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकःपुषफुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ।

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ।
मूर्च्छाश्वासतृषाध्मान मभक्तच्छन्द एव च ।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽत्तिरक्तता ।
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्य मेव च ।
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि ।

विशिष्टलक्षणमाह—

विशेषश्चात्र मे शृणु ।
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं कृद्दयत्यपि ।
आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणं ।
पक्वाशयगते चापि रुजा गौरव मेव च ।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ।

विद्धलक्षणमाह—

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गन्त्वाशयं विना ।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्द्दिशेत् ।

क्षतलक्षणमाह—

नातिक्लिन्नं नातिभिन्न मुभयोर्लक्षणान्वितं ।
विषमं व्रणमङ्गे यत् तत्क्षतन्त्वभिधीयते ।

पिच्चितलक्षणमाह—

प्रहारपीड़नाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतं ।
सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतं ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

घृष्टलक्षणमाह—

घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचं ।
उष्णास्रावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते ।

कोष्ठभेदमाह—

श्यावं सशोथं पीड़काचितञ्च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनञ्च ।
मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति ।
त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान् ।

असाध्यकोष्ठभेदलक्षणमाह—

तत्रान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननं ।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्ज्जयेत् ।

Indira Gandhi National

मांससिरास्नायु अस्थिसन्धिमर्म्मसु विक्षतेषु सामान्यलिङ्गमाह—

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमङ्गवात स्तीव्रारुजा वातकृताश्च तास्ताः ।
मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत् सर्व्वेन्द्रियार्थोपरम स्तथैव ।
दशार्द्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्म्मसु लिङ्गमुक्तं ।

अमर्म्मरूपाणां शिरादीनां विद्धलक्षणमाह—

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत् क्षतजञ्च वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विद्धाष्वथवा क्षतासु ।
कोञ्चं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
चिराद्व्रणोरोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ।

शोषाभिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च वलक्षयः सर्व्वत एव शोथः ।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्व्वकर्म्मापरमश्च लिङ्गं ।
घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्व्वास्ववस्थासु च नैति शान्तिं ।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्र स्तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवसेत् ।

मर्म्मरूपाणां शिरादीनां विद्धलक्षण मतिदेशेनाह—

यथास्त्र मेतानि विभावयेश्च लिङ्गानि मर्म्मस्वभिताड़ितेषु ।

मांसमर्म्मणो विद्धस्य लक्षणमाह—

पाण्डुर्व्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति
यो मांसमर्म्मण्यभिपीड़ितः स्यात् ।

सर्व्वव्रणानामुपद्रवानाह—

विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मेहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः ।
कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोड़शोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।

———

भग्नाधिकारः

अव्रणं भग्नमाह—

भग्न समासाद्विविधं हुताश ! काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च ।

सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गमाह—

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोग्रा रुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तं ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गं ।

Indira Gandhi National

उत्पिष्टादिलक्षणमाह—

उत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् विशेषतो रात्रिभवा रुजा च।
विश्लिष्टजे तौ च रुजा च नित्यं विवर्त्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्राः।
तिर्य्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति।
क्षिप्तेऽति शूलं विषमत्वमस्थ्नोः;
क्षिप्ते त्वधो रुग्विवटश्च सन्धेः।

काण्डभग्नमाह—

काण्डेत्वतः कर्कटकाश्वकर्णं विचूर्णितं पिच्चितमस्थिकल्किका।
काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितञ्च मज्जागतञ्च स्फुटितञ्च वक्रं।
छिन्नं द्विधा द्वादशधापि काण्डे स्रस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः।
संपीड्यमाने भवतोह शब्दः स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलाः।
सर्व्वास्ववस्थासु न शर्म्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्न मेतत्।

काण्डेभग्नस्य द्वादशप्रकारादप्यधिकत्वमाह—

भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम्।

कष्टसाध्यतामाह—

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तो वातात्मकस्य च।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति।

असाध्यतामाह—

भिन्नं कपालं कव्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतं।
जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्ज्जयेद्वि विचक्षणः।
असंश्लिष्टकपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत्।
भग्नं स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्द्ध्नि च वर्ज्जयेत्।

Indira Gandhi National

अनवधानतः सर्व्वेषामसाध्यत्वमाह—

सम्यक्सन्धितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।
संक्षोभाद्वापि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्ज्जयेत् ।

अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह—

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ।

नाड़ीव्रणाधिकारः

नाड़ीव्रणस्य सम्भवं निरुक्तिञ्चाह—

यः शोथमामभतिपक्व मुपेक्षतेऽग्नौ
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य
स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः स पूयः ।
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी ।

तस्य संख्यामाह—

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
संसूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ।

वातजामाह—

तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला ।
फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।

पित्तजामाह—

पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्ण महःसु चापि ।

कफजामाह—

ज्ञेया कफाद्बहुघनाऽर्जुनपिच्छिलास्रा
स्तब्धा सकण्डूररुजा रजनीप्रबुद्धा ।

त्रिदोषजामाह—

दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्रशोषा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत् पवनपित्तकफप्रकोपाद् ।
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिं ।

शल्यजामाह—

नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
स्रावं करोति सहसा सरुजा च नित्यं ।

असाध्यत्वादिकमाह—

नाड़ी त्रिदोषप्रभवा न सिद्धे-
च्छेषाश्चतस्रः खलु यत्रसाध्याः ।

———

भगन्दराधिकारः

चेत्रं निर्वचनञ्चाह—

गुदस्य द्व्यङ्गुले चेत्रे पार्श्वतः पीड़कार्त्तिकृत्।
भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः।

शतपोनकस्य निदानं लचणञ्चाह—

कषाय रूचैस्खतिकोपितोऽनिल स्खपानदेशे पीड़कां करोति यां।
उपेचणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणफेनवाहिनी।
तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत्।

उष्ट्रग्रीवस्य निदानं लचणञ्चाह—

प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पीड़कां गुदाश्रितां।
तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं भगन्दरन्तुष्ट्रशिरोधरं वदेत्।

परिस्रावीलचणमाह—

कण्ड्यनोघनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः।

शम्बूकावर्त्तं लचणमाह—

बहुवर्णरुजास्रावा पिड़का गोस्तनोपमा।
शम्बूकावर्त्तवन्नाड़ी शम्बूकावर्त्तकोमतः।

उन्मार्गिभगन्दरमाह—

चताद्गतिः पायुगता विवर्द्धते।
ह्युपेचणात् स्युः क्रिमयो विदार्य्य ते।

Indira Gandhi National

प्रकुर्व्वते मार्गमनेकधा मुखे-
व्रणैस्तमुन्मार्गि-भगन्दरं वदेत् ।

सर्व्वेषां दुःसाध्यत्वासाध्यत्वमाह—

घोराः साधयितुं दुःखा सर्व्व एव भगन्दराः ।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ।

भवस्थाविशेषेऽसाध्यत्वमाह—

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरं ।

———

उपदंशाधिकारः

निदानमाह—

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावनादत्यपसेवनाद्वा ।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विवधापचारैः ।

वातजमाह—

सतोदभेदष्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदंशं ।

पित्तजमाह—

पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन

रक्तजमाह—

रक्तात् पिशितावभासैः ।
स्फोटैः सकृष्णैः रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् ।

कफजमाह—

सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन ।

त्रिदोषजमाह—

नानाविधस्रावरुजोपपन्नं असाध्यमाहु स्त्रिमलोपदंशम् ।

असाध्यलक्षणमाह—

विशीर्णमांसं क्रिमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्ज्जयेच्च ।

सञ्जातमात्रे चिकित्साकरणार्थमाह—

संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।
कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन ।

लिङ्गवर्त्तिमाह—

अङ्कुरैरिव संघातैरुपर्युपरिसंस्थितैः ।
क्रमेण जायते वर्त्तिस्तामचङ्गशिखोपमा ।
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्व्वसन्धिगतापि वा ।
अवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्सा त्रिदोषजा ।
लिङ्गवर्त्तिरभिख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ।

———

कुष्ठाधिकारः *

निदानमाह—

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां कृद्धिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नतां ।

---

* सप्तमहाकुष्ठान्येकादशक्षुद्रकुष्ठान्येवनष्टादश कुष्ठानि भवन्ति । कुष्ठानां महत्वक्षुद्रत्वनिर्द्देशे मतभेदो दृश्यते आचार्य्याणां तथाच—सुश्रुतोक्त-महाकुष्ठानि यथा—(१) चरणं (२) औदुम्बरं (३) ऋष्यजिह्वं (४) कपालं (५) काकणकं (६) पुण्डरीकं (७) द्रद्रुः ॥ सुश्रुतोक्त-क्षुद्रकुष्ठानि यथा—(१) स्थूलारुष्कं (२) महाकुष्ठं (३) एककुष्ठं

व्यायाममति सन्ताप मतिभुक्ता निषेविणां ।
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनां ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणां ।
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणां ।
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुड़ाशिनां ।
व्यवायञ्चोप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा ॥
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्मच कुर्व्वतां ।

संप्राप्तिमाह—

वातादयस्त्रयो दुष्टा स्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो वहिः ।
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशन्ति तम् ।

---

(४) चर्म्मदलं (५) विसर्पः (६) परिसर्पः (७) सिध्म (८) विचर्च्चिका (९) किटिमं (१०) पामा (११) रकसा ॥ चरकोक्त-महाकुष्ठानि यथा—(१) कापालं (२) औदुम्बं (३) मण्डलं (४) ऋष्यजिह्वं (५) पुण्डरीकं (६) सिध्म (७) काकणं ॥ चरकोक्त-क्षुद्रकुष्ठानि यथा—(१) एककुष्ठं (२) चर्म्माख्यं (३) किटिमं (४) वैपादिकं (६) दद्रु-मण्डलं (७) चर्म्मदलं (८) पामा [कच्छूः] (९) विस्फोटः (१०) शतारू (११) विच-र्च्चिका ॥ वाग्भटोक्त महाकुष्ठानि यथा—(१) कापालं (२) औदुम्बरं (३) दद्रुः (४) काकणं (५) पुण्डरीक (६) ऋष्यजिह्वं ॥ वाग्भटोक्त-क्षुद्रकुष्ठानि यथा—(१) विच-र्च्चिका (२) एककुष्ठं (३) किटिमं (४) सिध्म (५) अलसं (६) विपादिका (७) चरुषि (८) विस्फोटः (९) पामा (१०) चर्म्मदलं ॥ उत्तरोत्तरधात्वनुप्रवेशकारित्वं नास्तीति दृष्ट्वा वाग्भटेन श्वित्रस्य कुष्ठत्वं नाङ्गीकृतं । दद्रुसिध्मपामाविचर्च्चिकानामपि धात्ववगाहत्वं प्रायशो न दृश्यते। सुश्रुतेन तु पामाविचर्च्चिके क्षुद्ररोगाधिकारे पठिते। अत एते त्वग्विकारा एव।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निरुक्तिमुखेन श्वित्रस्य बाह्यकुष्ठत्वं दर्शयति—

कालेनोपेक्षितं यस्मात् सर्व्वं कुष्णाति तद् वपुः ।
प्रपद्य धातून् व्याप्यान्तः सर्व्वान् संक्लेद्य चावहेत् ।
सखेदक्लेदसङ्कोथान् क्रिमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान् ।
रोमत्वक्-स्नायुधमनी-तरुणास्थीनि यैः क्रमात् ।
भक्षयेच्छित्रमस्माच्च कुष्ठवाह्यमुदाहृतम् ।

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्बणदोषेण सप्तप्रकारतामाह—

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

पूर्व्वरूपमाह—

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ।
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनं ।
रोमहर्षोऽसृजः काणं कुष्ठलक्षणमग्रजं ।

कापालक्षणमाह—

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
"कापाल" तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतं ।

उदुम्बरलक्षणमाह—

रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरं ।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठ "मौदुम्बरं" वदेत् ।

मण्डललक्षणमाह—

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्तग्नानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलं ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं "मण्डल" मुच्यते ।
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तः श्यावं सवेदनं ।

मृष्यजिह्वलक्षणमाह—

यद्मृष्यजिह्वसंस्थान "मृष्यजिह्व" तदुच्यते ।

पुण्डरीक लक्षणमाह—

सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमं ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च "पुण्डरीकं" प्रचक्षते ।

सिध्मलक्षणमाह—

श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोरसि तत् "सिध्म" मलावुकुसुमोपमं ।

काकणलक्षणमाह—

यत् काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनं ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं "काकण" नैव सिध्यति ।

एककुष्ठलक्षणमाह—

अखेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमं ।
त "देककुष्ठ" चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत् ।

किटिमलक्षणमाह—

श्यावं किणखरस्पर्शंपरुषं "किटिमं" स्मृतं ।

वैपादिकलक्षणमाह—

"वैपादिक" पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनं ।

अलसकलक्षणमाह—

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डै "रलसकं" चितं ।

दद्रुलक्षणमाह—

सकण्डु रागपिड़कं "दद्रुमण्डल" मुद्गतं ।

चर्म्मदललक्षणमाह—

रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्गलत्यपि ।
त"चर्म्मदल" माख्यातं सस्पर्शासहमुच्यते ।

पामालक्षणमाह—

सूक्ष्मा वह्वाः पीड़काः स्रावयत्यः
"पामे"त्युक्ताः कण्डूमत्यः सदाहाः ।

कच्छुलक्षणमाह—

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छु रुग्या स्फिचोश्च ।

शतारुलक्षणमाह—

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।
रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति "शतारु" स्याद्बहुव्रणं ।

विचर्च्चिकालक्षणमाह—

सकण्डूः पिड़काः श्यावा बहुस्रावा "विचर्च्चिका" ।

दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गमाह—

खरं श्यावारुणं रुक्षं वातकुष्ठं सवेदनं ।
पित्तात् प्रकुथितं दाहरागस्रावान्वितं मतं ।

कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवं ।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकं ।

कालप्रकर्षात् वाह्यानामिव कुष्ठानां गम्भीरत्वे दृष्टान्तमाह—

यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणम् ।
अन्तर्भूमिं विगाहेत मूलैर्वृष्टिविवर्द्धितैः ।
एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः ।
क्रमेण धातून् व्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिणः ।

त्वग्गतस्य लक्षणमाह—

त्वकस्थे वैवर्ण्यं मङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते ।
त्वक्स्रापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनं ।

रक्तगतस्य लक्षणमाह—

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ।

मांसगतस्य लक्षणमाह—

वाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिड़कोद्गमः ।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते ।

मेदोगतस्य लक्षणमाह—

कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणं ।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ।

मज्जगतस्य लक्षणमाह—

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसम्भवः ।
स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते ।

Indira Gandhi National

युक्तगतस्य लक्षणमाह—

दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितं ।

साध्यादिभेदमाह—

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
मेदसि द्वन्द्वजं याप्यं

असाध्यत्वमाह—

वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितं ।
क्रिमिपूड़ दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजं ।
ग्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरं ।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह मानवं ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कुष्ठेषु प्रधानदोषमाह—

वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्चीञ्च ऋष्याख्यं वातपित्तजं ।
चर्म्मैककुष्ठं किटिमं सिध्मालसविपादिकाः ।
वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलं तथा ।
सर्व्वैः स्यात् काकणं

सप्तमहाकुष्ठान्याह—

पूर्व्वत्रिकं दद्रु सकाकणं
पुण्डरीकर्ष्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्ततु ।

त्वग्दुष्टितुल्यत्वादेव श्वित्रमाह—

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च यत् ।*
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ।

वातादिभेदेन तस्य लक्षणमाह—

वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ।

दोषभेदेन विशेषेणात्वाश्रयत्वं कृच्छ्रत्वञ्चाह क्रमादिति—

(सकण्डूरं) क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेष्टगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरं ।

असाध्यत्वमाह—

अशुक्लरोमबहुलमसंश्लिष्टमथो नवं ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ।
गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनं ।
वर्ज्यं नीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ।

कुष्ठप्रसङ्गेन अपरानपि संसर्गजान् रोगानाह—

प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात् ।
एकशय्यासनाच्चैव वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ।
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरं ।

---

* दारुणञ्चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः । विज्ञेयं त्रिविधं—।

शीतपित्तोदर्दकोठाधिकारः

निदानं संप्राप्तिञ्चाह—

शीतमारुतसंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतौ ।
पित्तेन सह सम्भूय वहिरन्तर्व्विसर्पतः ।

पूर्व्वरूपमाह—

पिपासारुचिहृल्लासदेहसादाङ्गगौरवं ।
रक्तलोचनता तेषां पूर्व्वरूपस्य लक्षणं ।

उदर्दलक्षणमाह—

वरटीदष्टसंस्थानः शोथः संजायते वहिः ।
पकण्डूतोदबहुलश्छर्द्दिज्वरविदाहवान् ।
उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्त मुदर्दश्च कफाधिकः ।

उदर्दस्य धर्म्मान्तरमाह—

सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः ।
शैशिरः कफजो व्याधि रुदर्द इति कीर्त्तितः ।

कोठस्य निदानं लक्षणञ्चाह—

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति वहूनि च ।
उत्कोठः सानुवन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ।

अम्लपित्ताधिकारः

अम्लपित्तस्य निदानं लक्षणञ्चाह—

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धं।
पित्तं सहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः।
अविपाकक्लोमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः।
हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक्।

तस्य कदाचिदध ऊर्द्ध्वगमनभेदाद्द्विविधस्याधोगतिं तावदाह—

तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममाहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारं।
हृल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित्।

ऊर्द्ध्वगतिमाह—

वान्तं हरित् पीतकनीलकृष्णं मारक्तरक्ताभ मतीव चाम्लं।
मांसोदकाभन्त्वतिपिच्छिलाच्छं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन।
भुक्ते विदग्धे त्वथवाप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवमिं कदाचित्।
उद्गारमेवं बधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजञ्च।
करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरञ्च कफपित्तं।
जनयति कण्डूमण्डलपीड़काशतनिचितगात्ररोगनिचयं।

साध्यत्वादिकमाह—

रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात् संसाध्यते नवः।
चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित्।

अम्लपित्ते केवलानिलकफानिलकफमात्राणां संसर्गमाह—

सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत्।
दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषङ् मोहकरं हि तत्।

वातसंसृष्टस्य लक्षणमाह—

कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।
तमसो दर्शनविभ्रमप्रमोहहर्षाण्यनिलकोपात् ।

कफानुगतस्य लक्षणमाह—

कफनिष्ठीवनगौरवं जड़तारुचिशीतसादवमिलेपाः ।
दहनबलसादकण्डू-निद्राः चिह्नं कफानुगते ।

वातश्लेष्मान्वितस्य लक्षण मतिदेशेनाह—

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसम्भवे भवत्यम्ले ।

श्लेष्मपित्तान्वितस्य लक्षणमाह—

तिक्ताम्लकटुकोद्गारहृत्कुक्षिकण्ठदाहकृत् ।
भ्रममूर्च्छारुचिच्छर्दिरालस्यञ्च शिरोरुजा ।
प्रसेको मुखमाधुर्य्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणं ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विसर्पाधिकारः

निदानपूर्विकां संख्यां निरुक्तिञ्चाह—

लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवादोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्व्वतः परिसर्पणात् ।
पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजा स्त्रयः ।
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा बच्यन्ते द्वन्द्वजा स्त्रवः ।
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्द्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ।

सर्व्वेषामेव रक्तादिदूष्यचतुष्टयदोषत्रयजन्यत्वमाह—

रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दुष्यं दोषास्त्रयोमलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ।

वातजस्य निदानं लक्षणञ्चाह—

रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरनैर्वा समाचितः ।
प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यं विसर्पति यथाबलम् ।
तत्र वातात् स विसर्पो वातज्वरसमव्यथः ।
शोथस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्त्तिहर्षवान् । (क)

पित्तजस्य निदानं लक्षणञ्चाह—

पित्तमुष्णोपचारादिविदाह्यम्लाशनैश्चितं ।
दूष्यं संदूष्य मार्गांश्च पूरयन् वै विसर्पति ।
पित्ताद् द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः । (ख)

कफजस्य निदानं लक्षणञ्चाह—

स्वादम्ललवणस्निग्धगुर्व्वन्नस्वप्नसञ्चितः ।
कफः संदूषयन् दूष्यं कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ।

(क) प्रपूर्त्तिः—अत्रानुक्तानि कानिचित् लक्षणानि यथा—पिपासाकम्पज्वरारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमस्त्रागमनं, पिपीलिकासञ्चार इवषु चाङ्गेषु यस्मिंश्चावकाशे विसर्पोविसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणावभासः श्वयथुमान् ।

(ख) प्रपूर्त्तिः—अत्रानुक्तानि कानिचित् लक्षणानि यथा—खेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः, प्रलापः, शिरोरुक्, चक्षुषोराकुलत्वं, अस्त्रप्रमरतिर्भ्रमः, शीतवातवारितर्षोऽतिमात्रं, यस्मिं श्यावकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशस्तामहरितहारिद्रनीलकृष्णरक्तानां वर्णानामन्यतमं प्रश्यति ।

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्। (क)

विदोषजस्य लक्षणमतिदेशेनाह—

सन्निपातसमुत्थश्च सर्व्वलिङ्गसमन्वितः।

अग्निविसर्पमाह—

वातपित्ताज्ज्वरश्छर्द्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः।
ग्रन्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः।
करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्।
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः।
शान्ताङ्गारासितोनीलो रक्त वाशु च चीयते।
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वात् द्रुतं स च।
मर्म्मानुसारी विसर्पः स्याद्वातोऽतिवल स्ततः।
व्यथतेऽङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत्।
हिक्काञ्च स गतोऽवस्था मीदृशीं लभते न वा।
क्वचिच्छर्म्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु।
चेष्टमान स्ततःक्लिष्टो मनोदेहप्रमोहवान्।
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते।

ग्रन्थिविसर्पमाह—

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं वहुधा कफं।
रक्तं वा बद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगं।

(क) प्रवृत्तिः—अवानुक्तानि कानिचिल्लक्षणानि यथा—अग्निनाशो, दौर्व्वल्यं, यस्मिं श्चावकाशे विसर्पति सोऽवकाशः श्वयथुमान् पाण्डुमान् नातिरक्तस्नेहः सुप्तिस्तम्भगौरवैरन्वितोऽल्पवेदनः।

त

दूषयित्वा तु दीर्घानुवृत्तस्थूलखरात्मनां ।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां सरक्तां तीव्ररुग्ज्वरां ।
श्वासकासातीसारास्यशोषहिक्काभिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतां ।
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ।

कर्दमविसर्पमाह—

कफपित्ताज्ज्वरःस्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा ।
अङ्गावसादविक्षेपौ प्रलापारोचकभ्रमाः ।
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्यां पिपासेन्द्रियगौरवं ।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ।
प्रायेणामाशयं गत्वा त्वेकदेशं न चातिरुक् ।
पिड़कैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ।
स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः ।
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्य्यते ।
पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ।
शवगन्धो च विसर्पः कर्दमाख्य मुशन्ति तम् ।

क्षतविसर्पमाह—

वाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
विसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैश्चितं ।
स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितं ।
ज्वरातीसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणं क्लमः ।
अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ।

साध्यत्वादिकमाह—

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्व्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
कृच्छ्राश्च मर्म्मसु भवन्ति हि सर्व्व एव ।

———

विस्फोटाधिकारः

निदानमाह—

कटूम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्त्तुदोषेण विपर्य्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ।

संप्राप्तिपूर्व्वरूपञ्चाह—

त्वचं माश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च ।
घोरान् कुर्व्वन्ति विस्फोटान् सर्व्वान् ज्वरपुरःसरान् ।

विस्फोटस्वरूपमाह—

अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित् सर्व्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ।

वातविस्फोटलक्षणमाह—

शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृट् पर्व्वभेदनं ।
सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणं ।

पित्तविस्फोटलक्षणमाह—

ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितं ।
पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणं ।

कफविस्फोटलक्षणमाह—

छर्द्यरोचकजाड्याणि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः ।
आवेदनश्चिरात्पाकौ स विस्फोटः कफात्मकः ॥

वातपित्तजस्य लक्षणमाह—

वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनां

कफवातजस्य लक्षणमाह—

कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकं ।

कफपित्तजस्य लक्षणमाह—

कण्डुर्दाहो ज्वरश्छर्द्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकः ।

त्रिदोषजस्य लक्षणमसाध्यत्वञ्चाह—

मध्ये निम्नोन्नतोऽन्तश्च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ।
दाहरागतृषामोहच्छर्द्दिमूर्च्छारुजाज्वराः ।
प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्यात् त्रिदोषजः ॥

रक्तजस्य लक्षणमसाध्यत्वञ्चाह—

रक्ता रक्तसमुत्थाना गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ।
वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ।
न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि ।

साध्यत्वादिकमाह—

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥
सर्व्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो मूर्य्यपद्रवः ।

———

मसूरिकाधिकारः

निदानपूर्विकां संप्राप्तिं निरुक्तिञ्चाह—

कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः ।
दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ।
क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः ।
जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ।
मसूराकृतिसंस्थानाः पिड़काः स्युर्मसूरिकाः ।

पूर्वरूपमाह—

तासां पूर्व्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः ।
त्वचि शोथः सर्व्ववर्णो नेत्ररागश्च जायते ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वातजामाह—

स्फोटाः श्यावारुणा रुक्षा स्तीव्रवेदनयान्विताः ।
कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ।
सन्ध्यस्थिपर्व्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिःक्लमः ।
शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुताः ।

पित्तजामाह—

रक्ताःपीताःसिताःस्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ।
भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ।
विड्भेदश्चाङ्गमर्द्दश्च दाहस्तृष्णारुचिस्तथा ।
मुखपाकोऽचिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।

रक्तजामाह—

रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ।

कफजामाह—

कफप्रसेकस्तैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवं ।
हृल्लासः सारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः ।
श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।
मसूरिकाः कफोत्थास्त्र चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।

त्रिदोषजामाह—

नीलास्त्रिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्नाः महारुजाः ।
चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्व्वदोषजाः ।
कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रलापारतिसङ्गताः ।
दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टाः पिड़काश्चर्म्मसंज्ञिताः ।

मसूरिकाभेदं रोमान्तिकामाह—

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्व्विकाः ।

मसूरिकाभेदं शीतलामाह—

देव्या शीतलयाक्रान्ता मसूर्य्येव हि शीतला ।
ज्वरयेच्च यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ।

शीतलायाः सप्तभेदानाह—

सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्ष्महे ।
ज्वरपूर्व्वा बृहत् स्फोटैः शीतला 'बृहती' भवेत् ।
सप्ताहान्निःसरत्येव सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम् ।
वातश्लेष्मसमुद्भूता 'कोद्रवा' कोद्रवाकृतिः ।
तां कश्चित् प्राह पक्केति सा तु पाकं न गच्छति ।
जलशूकवदङ्गानि सा विध्यति विशेषतः ।
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं याति विनौषधं ।
उष्मणा तूष्मजारूपा सकण्डूः स्पर्शनप्रिया ।
नाम्ना 'पाणिसहा' ख्याता सप्ताहाच्छुष्यति स्वयं ।
चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिणी ।
नाम्ना 'सर्षपिका' ज्ञेयाऽभ्यङ्गमत्र विवर्ज्जयेत् ।
किञ्चिदुष्णनिमित्तेन जायते 'राजिकाकृतिः' ।
एषा भवति बालानां सुखं शुष्यति च स्वयम् ।
कोठवज्जायते षष्ठी 'लोहितोन्नतमण्डला' ।
ज्वरपूर्वा व्यथायुक्ता ज्वरस्तिष्ठद्दिनत्रयम् ।
स्फोटानां मिलनादेषा बहुस्फोटापि दृश्यते ।
एकस्फोटे च कृष्णा च बोद्धव्या 'चर्म्मजाभिधा' ।
एताः सप्तापि बोद्धव्याः शीतलादेव्यधिष्ठिताः ।
काश्चिद्दिनापि यत्नेन सुखं सिध्यन्ति शीतलाः ।
दृष्टाः कष्टतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति वा न वा ।
काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति यत्नतोऽपि चिकित्सिताः ।

रसादिसप्तधातुगतमसूरिकालिङ्गमाह—

तोयबुद्बुदसङ्काशा 'स्वग्गतास्तु' मसूरिकाः ।
स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्ना स्तोयं स्रवन्ति च ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

'रक्तस्था' लोहिताकाराः शीघ्रपाका स्तनुत्वचः।
साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च।
'मांसस्थाः' कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः।
गात्रशूलारतिकण्डूतृष्णाज्वरसमन्विताः।
'मेदोजा' मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः।
घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः।
संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत्।
क्षुद्रा गात्रसमा रुक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः।
'मज्जोत्था' भृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः
च्छिन्दन्ति मर्म्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति हि।
भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्व्वन्त्यस्थीनि सर्व्वतः।
पक्काभाः पीड़काः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः।
स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः।
'शुक्रजायां' मसूर्य्यान्तु लक्षणानि भवन्ति हि।
निर्द्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितं।

दूष्यदुष्टौ दोषसम्बन्धमाह—

दोषमिश्रास्तु समैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः।

सुखसाध्यत्वमाह—

त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजा स्तथा।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः

कृच्छ्रसाध्यत्वादिकमाह—

वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कृच्छ्रसाध्या मता स्तस्मात् यत्नादेता उपाचरेत् ।
असाध्याः सन्निपातोत्था स्तासां वक्ष्यामि लक्षणं ।

मसूरिकावर्णमाह—

प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः ।
लोहजालनिभाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः ।

अनुक्तवर्णसंग्रहार्थमाह—

आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ।

सर्व्वमसूरिकाया आवस्थिकं लिङ्गमाह—

कासो हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।
प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता ।
मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।
कण्ठे घुर्घूरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थवेदनं ।
मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरः ।
लक्षणानि च दृश्यन्ते नदद्यादत्र भेषजं ।

सामान्येनासाध्यत्वमाह—

मसूरिकाभिभुतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।
स भृशं त्यजति प्राणान् तृष्णार्त्तो वायुदूषितः ।

मसूरिकाया उपद्रवमाह—

मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिवन्धके ।
तथांसफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ।

———

स्नायुकाधिकारः

स्नायुकमाह—

शाखासु कुपितोदोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ।
भिनत्ति तत्क्षते तत्र सोष्म स्नायुं विशोष्य च ।
कुर्य्यात्तन्तुनिभं जीवं वृत्तं श्वेतद्युतिं बहिः ।
शनैः शनैः क्षताद्याति छेदात् कोपमुपैति च ।
तत्पाकाच्छोथशान्तिः स्यात् पुनःस्थानान्तरे भवेत् ।
स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्ताव विसर्पवत् ।

प्रमादाच्छेदे दोषमाह—

वाह्वोर्यदि प्रमादेन छिद्यते जङ्घयोरपि ।
सङ्कोचं खञ्जतां चैव छिन्नतुण्डः करोत्यसौ ।

वातादिभेदेनाष्टविधं स्नायुकमाह—

वातेन श्यावरुक्षः सरुगथ दहनान्नीलपीतः सदाहो-
ऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात् पृथुगरिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी ।
रक्तो नारक्तकान्तिः समधिकदहनोऽथाखिलः सर्व्वलिङ्गो ।
रोगोऽसावष्टधेत्थं मुनिभिरभिहितः स्नायुकस्तन्तुकोटः ।

फिरङ्गाधिकारः

निरुक्तिनिदानादिकमाह—

फिरङ्गसंज्ञके देशे वाहुल्येनैव यद्भवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः ।

गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिन्या प्रसङ्गतः ।
व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्तल्लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजाम्बरः ।

फिरङ्गस्य भेदानाह—

फिरङ्गस्त्रिविधोज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे ।

बाह्यस्य लक्षणमाह—

तत्र बाह्यःफिरङ्गःस्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् ।
स्फुटितो व्रणवद्वैद्यैः सुखसाध्योऽपि सो मतः ।

आभ्यन्तरस्य लक्षणमाह—

सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादामवात इव व्यथाम् ।
शोफं च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः ।

उपद्रवमाह—

कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वक्त्रे च मन्दता ।
अस्थिशीर्षोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ।

साध्यत्वादिकमाह—

बहिर्भवो भवेत् साध्यो नवीनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ।
बहिरन्तर्भवश्चापि क्षीणस्योपद्रवैर्युतः ।
व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुनयः पुरा ।

शुक्रदोषाधिकारः

व्यवायं शुक्रायत्तमिति दर्शयन्नाह—

बीजं यस्माद् व्यवायेषु हर्षयोनिसमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुष मित्युक्तं तस्माद्वक्ष्यामि तच्छृणु ।

बीजदृष्टान्तेन शुक्रदोषमाह—

यथा बीजमकालाम्बुक्रमिकीटाग्निदूषितम् ।
न विरोहति सन्दुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ।

निदानं संप्राप्तिञ्चाह—

अतिव्यवायाद् व्यायामादसात्म्यानाञ्च सेवनात् ।
अकाले वा प्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ।
रूक्षतिक्तकषायातिलवणोष्णसेवनात् ।
नारीनामरसज्ञानां सरणाज्जरया तथा ।
चिन्ताशोकादविश्रम्भाच्छस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ।
भयात् क्रोधादभीचारात् व्याधिभिः कर्षितस्य च ।
वेगाघाताद् क्षयाच्चापि धातूनां सम्प्रदूषणात् ।
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः ।
शुक्रं संदूषयत्याशु तद् वक्ष्यामि विभागशः ।

शुक्रस्याष्टौ दोषानाह—

फेनिलं तनु रूक्षञ्च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ।
अन्यधातूपसंसृष्ट मवसादि तथाष्टमम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वातदुष्टशुक्रलक्षणमाह—

फेनिलं तनु रुक्षञ्च कृच्छ्रेणाल्पञ्च मारुतात्।
भवत्युपहतं शुक्रं न तद् गर्भाय कल्पते।

पित्तदुष्टशुक्रलक्षणमाह—

सनील मथवा पीत मत्युष्णं पूतिगन्धि च।
दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम्।

श्लेष्मदुष्टशुक्रलक्षणमाह—

श्लेष्मणा वङ्क्षमार्गन्तु भवत्यत्यर्थ पिच्छिलम्।

शुक्रस्य रक्तोपसंसृष्टत्वं सहेतुकमाह—

स्त्रीणामत्यर्थ गमनादभिघातात् क्षयादपि।
शुक्रं प्रवर्त्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम्।

शुक्रस्यावसादित्वं सहेतुकमाह—

वेगसन्धारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि।
कृच्छ्रेण याति ग्रथित मवसादि तथाष्टमम्।
इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः।

शुद्धशुक्रलक्षणमाह—

स्निग्धं घनं पिच्छिलञ्च मधुरञ्चाविदाहि च।
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छ्वेतं स्फटिकसन्निभम्। (क)

(क) प्रपूर्त्तिः—यथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते। स एव गन्धो विवृतपवकेशरैः कालान्तरेनाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयश्च। सप्तमी शुक्रधरा नाम या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीर-

क्लैव्याधिकारः

चतुर्विधं क्लैव्यमाह—

वीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ।
क्लैव्यस्य सम्भवस्तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ।

क्लैव्यसामान्यलक्षणमाह—

सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वश्यामपि स्त्रियम् ।
न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिद् याति वा पुमान् ।
श्वासार्त्तः स्विन्नगात्रश्च मोघसंकल्पचेष्टितः ।
म्लानशिश्नश्च निर्व्वीजः स्यादेतत् क्लैव्यलक्षणम् ।
सामान्यलक्षणं ह्येतद् विस्तरेण प्रवक्ष्यते ।

वीजोपघातजस्य निदानं लक्षणञ्चाह—

शीतरूक्षाल्पसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात् ।
शोकचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणाञ्चात्यर्थसेवनात् ।
अभीचारादविस्रम्भाद्रसादीनाञ्च संक्षयात् ।
वातादीनाञ्च वैषम्यात्तथैवानशनाच्छ्रमात् ।
नारीनामरसज्ञत्वात् पञ्चकर्म्मापचारतः ।
वीजोपघातो भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्व्वलः ।
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।

व्यापिणी । यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चौ रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद् भिषग्वरः । द्व्यङ्गुलि दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाध्वनः । मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ।

हृत्पाण्डुरोगतमकाकामलाश्रमपीड़ितः ।
कृर्द्यतिसारशूलार्त्तः कासज्वरनिपीड़ितः ।
वीजोपघातजं क्लैब्यं— ।

ध्वजभङ्गकृतस्य निदानं लक्षणञ्चाह—

ध्वजभङ्गकृतं शृणु ।
अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाजीर्णभोजनात् ।
अत्यम्बुपानाद्विषमपिष्टान्नगुरुभोजनात् ।
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद् व्याधिकर्षणात् ।
कन्यानाञ्चैव गमनादयोनिगमनादपि ।
दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां यथैव च रजःस्रलां ।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् ।
ईदृशीं प्रसदां मोहात् यो गच्छेत् कामहर्षितः ।
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ।
अधावनाद्वा मेद्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ।
काष्ठप्रहारनिष्पेषं शूकानाञ्चातिसेवनात् ।
रेतसश्च प्रतीघाताद्ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ।

जरासम्भवं क्लैब्यमाह—

क्लैब्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ।
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविध मुच्यते ।
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ।
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवाव्यवसेवनात् ।
वलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात् ।

परिचयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् क्लमात् ।
जरासम्भवजं क्लैव्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ।
जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणे धातुः सुदुर्व्वलः ।
विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते ।
एतज्जरासम्भवं हि ।

क्षयजं क्लैव्यमाह—

चतुर्थं क्षयजं शृणु— ।
अतिप्रचिन्तनाच्चैव शोकात् क्रोधाद्भयादपि ।
ईर्षोत्कण्ठादथोद्वेगात् सदा विशति यो नरः ।
क्लशो वा सेवते रूक्षमन्नपानं मथौषधम् ।
दुर्व्वल-प्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद् यदि ।
असात्म्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ।
रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेताशु नरस्ततः ।
रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ।
शुक्रावसानास्तेभ्यो हि शुक्रं धाम परं मतम् ।
चेतसो वातिहर्षेण व्यवायं सेवते तु यः ।
शुक्रन्तु क्षीयते तस्य ततः प्राप्नोति स क्षयम् ।
घोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ।
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एतन्निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैव्यं चतुर्विधम् । (क)

(क) प्रपूर्त्तिः—अन्यच्च सप्तविधं क्लैव्यमुक्तम् तथाच तद्ग्रन्थः—क्लीव स्यात् सुरताशक्तसद्भावः क्लैव्य मुच्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते । तैस्तै

असाध्यत्वमाह—

केचित् क्लैब्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे।
वदन्ति शेफसश्छेदाद् वृषणोत्पाटनेन वा।
मातापित्रोर्बीजदोषादशुभैः पुराकृतैः।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः सिराः।
शोषयन्त्यथ तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते।
तत्र सम्पूर्णसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान्।
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात्।*

अथ क्षुद्ररोगाधिकारः

अजगल्लिका लक्षणमाह—

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभाः।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका।

भावैरहृद्यैस्तु विरंसोर्मनसि चते। ध्वजः पचत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते। द्वेष्य-स्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम्। कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः। पित्ता-च्छुक्रक्षयोद्दृष्टः क्लैब्यं तस्मात् प्रजायते। अतिव्यवायशीलो यो नच वाजीक्रियारतः। ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम्। महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीबता भवेत्। वीर्यवाहिसिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत्। बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्य्यतः। षष्ठं क्लैब्यमृतं तत्तु शुक्रसम्भनिमित्तकम्। जन्म प्रभृति यत् क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम्॥

* **प्रवृत्तिः**—बहुच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः। सन्ति चाल्पाषुषः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः। प्रकृत्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः। नरायष्टकवत् केचित् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम्। गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः। कामयोगबलाः केचित् केचिदभ्यसनभ्रुवाः। केचित् प्रयत्नैर्वाह्यन्ते वृषाः केचित् स्वभावतः।

यवप्रख्यामाह—

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
पिड़का कफवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ।

अन्त्रालजीमाह—

घनामवक्त्रां पिड़का सुन्नतां परिमण्डलां ।
अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजां ।

विद्रुतामाह—

विद्रुतास्यां महादाहां पक्वोड़ुम्बरसन्निभां ।
विद्रुतामिति तां विद्यात् पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ।

कच्छपिकालक्षणमाह—

ग्रथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोपमा ।
कफानिलाभ्यां पिड़का ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।

वल्मीकलक्षणमाह—

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले या त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिं ।
मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्पूत्यनीकं चिरजं विशेषात् ।

इन्द्रविद्रुमाह—

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिड़काभिः समाचितां ।
इन्द्रविद्रान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गर्द्दभिकामाह—

मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़काचितम् ।
रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजां ।

पाषाणगर्द्दभलक्षणमाह—

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः ।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्द्दभः ।

पनसिकामाह—

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिड़कामुग्रवेदनां ।
स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्याद् वातकफोत्थिताम् ।

जालगर्द्दभलक्षणमाह

विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्द्दभः ।

इरिवेल्लिकामाह—

पिड़कामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वरां ।
सर्व्वाल्लिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकां ।

कक्षालक्षणमाह—

बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनां ।
तिक्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्द्दिशेत् ।

गन्धमालामाह—

एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभां ।
त्वगगतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रचक्षते ।

अग्निरोहिणी लक्षणमाह—

कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ।
सप्ताहाद्दादशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवं ।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सर्व्वदोषजां ।

चिप्पलक्षणमाह—

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनां ।
कुर्व्वाते दाहपाकौच तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ।

कुनखमाह—

तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदेत् ।

अनुशयीलक्षणमाह—

गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थितां ।
पादस्यानुशयीं तान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ।

विदारीलक्षणमाह—

विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावंक्षणसन्धिषु ।
विदारिका भवेद्रक्ता सर्व्वजा सर्व्वलक्षणा ।

शर्करार्व्वुदमाह—

प्राप्यमांससिरास्नायुः श्लेष्मामेद स्तथानिलः ।
ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभं ।
स्रवत्यास्रावमनिल स्तत्र वृद्धिं पुनर्गतः ।
मांसं संशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः ।
दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः ।
स्रवन्ति रक्तं सहसा तं विद्याच्छर्करार्व्वुदं ।

Indira Gandhi National

पाददारीमाह—

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं पाददारीं तमादिशेत् ।

कदरमाह—

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
ग्रन्थिः कोलवदुत्पन्नो जायते कदरं हि तत् ।

अलसमाह—

क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ ।
दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ।

इन्द्रलुप्तलक्षणमाह—

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितं ।
प्राच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभाव्यते ।

दारुणलक्षणमाह—

दारुणा कण्डूरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते ।
कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकन्तुतं ।

अरूंषिकामाह—

अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धि तु ।
कफासृक्-क्रिमिकोपेन नृणां विद्यादरूंषिकां ।

पलितमाह—

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

युवान पीड़कालक्षणमाह—

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः ।
युवानपिड़का यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ।

पद्मिनीकण्टकमाह—

कण्टकै राचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डुकण्डुरं ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यै स्तदाख्यं कफवातजं ।

जतुमणिमाह—

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजं ।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यऽ जतुमणिस्तु सः ।

मषकलिङ्गमाह—

अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते ।
माषवत् कृष्णमुत्सन्न मनिलान्माषकन्तु तत्

तिलकालकलक्षणमाह—

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च ।
वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

न्यच्छलक्षणमाह—

महद्वा यदि वा चाल्पं श्यावं वा यदि वाऽसितं ।
नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ।

व्यङ्गलिङ्गमाह—

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ।
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तमादिशेत् ।

Indira Gandhi National

नीलिकामाह—

कृष्णमेवं गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ।

परिवर्त्तिकामाह—

मर्द्दनात् पीड़नाद्वाति तथैवाप्यभिघाततः ।
मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरन् ।
तदा वातोपसृष्टत्वात् तच्चर्म्म परिवर्त्तते ।
मणेरधस्तात् कोषश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
सरुजां वातसम्भूतां तां विद्यात् परिवर्त्तिकां ।
सकण्डूः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ।

अवपाटिकामाह—

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात् ।
यस्यावपाट्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकां ।

निरुद्धप्रकाशमाह—

वातोपसृष्टे मेढ्रे वै चर्म्म संश्रयते मणिं ।
मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ।
निरुद्धप्रकाशे तस्मिन् मन्दधार मवेदनं ।
मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्व्विव्रियते न च ।
निरुद्धप्रकाशं विद्यात् सरुजं वातसम्भवं ।

सन्निरुद्धगुदमाह—

वेग सन्धारणाद्वायुर्व्विहतो गुदसंश्रितः ।

निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ।
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्यगच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधि मेतत् विद्यात् सुदारुणं ।

अहिपूतनमाह—

शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्विन्ने वाऽस्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ।
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ।

वृषणकच्छूमाह—

स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषण संस्थितः ।
यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा ।
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
प्राहुर्वृषणकच्छ्रं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजां ।

गुदभ्रंशमाह—

प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रुक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ।

वराहदंष्ट्रालिङ्गमाह—

सदाहो रक्तपर्य्यन्त स्त्वक्-पाको तीव्रवेदनः ।
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ।

समाप्तश्चायं रोगविनिश्चयः ।

———

IGNCA RAR
ACC. No. R. 339

प्राप्तव्य :—

वैद्यराज औषधालय

४६ नं विडन ष्ट्रीट्

कलिकाता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts